VIKTOR NOVAK:

NEISKORIŠĆAVANA KATEGORIJA DALMATINSKIH HISTORIJSKIH IZVORA OD VIII. DO XII. STOLJEĆA

Koja se vrsta još neiskorišćenih podataka za vizantijsku i hrvatsku historiju može naći u dalmatinskim rimsko-liturgijskim rukopisima od VIII. do XII. stoljeća?

U medievalističkim studijama nailazi se na gotovo redovnu pojavu, koja istraživaocu nameće osobito složene smetnje. To je, pored ostaloga, krupni nedostatak prijeko potrebnih podataka, prava oskudica prvorazredne historijske građe, koja je nastajala u vrijeme historijskog zbivanja, neko se vrijeme čuvala, a onda je u toku vjekova ili zaturena ili je zauvijek propala. Zbog toga historičar i pored najsavjesnije obavljenog heurističkog posla, pored najsvestranijeg ispitivanja svih mogućih bibliotečnih i arhivskih fondova, rukopisnih i štampanih djela, pored sve literature o istraživanoj problematici, ostaje često bez odgovora i na svoja prva postavljena pitanja, kao i na sva ona, koja su se u toku rada pojavljivala i protivrječno zaplitala. Istraživalac bit će i te kako zadovoljan, ako u svom traganju naiđe i na neke, naizgled neznatne ulomke, koji bar donekle imaju veze s njegovim zadacima, ili bar misli, da bi mu mogli ma u čemu pomoći pri razrješavanju neizbježnih nejasnoća i protivrječnosti. Akribično analiziranje tih naoko sitnih elemenata omogućuje nerijetko, da se baš pomoću njihovom rekonstruira cjelina, iz koje se može sagledati određena historijska stvarnost. Takvi utvrđeni detalji postaju čvrste karike toliko potrebne za sigurno zalančavanje događaja u toku historijskog zbivanja. A ovakvi se podaci, kako sam to mogao utvrditi u toku mojih paleografskih studija, mogu naći i u takvim rukopisima, koji u svome nastajanju i namjeni nisu imali nikakve veze s historiografskim bilježenjem. Nisu to ni kronike, ni anali, zakoni, povelje, biografije, natpisi ili slični izvori. Takvi ponekad i vrlo značajni historijski podaci mogu se naći i u izrazito crkvenim knjigama liturgijskog karaktera. I to ne kao slučajni ili namjerni zapisi ili marginalije kasnijih čitalaca, nego unutar samih crkvenih tekstova kao njihov sa-

stavni dio. A upravo takvi podaci mogu da budu od dragocjene pomoći pri rješavanju naučnih zadataka.

I vizantologija nije oslobođena od tih spomenutih teškoća pri svome istraživalačkom radu, ma da je njena srednjovjekovna historiografija i te kako široko razgranata. Pa, opet, i sva ta obilna historijska građa objavljena i neobjavljena, ne može uvijek da dâ pouzdane odgovore na mnoga postavljena pitanja. A njih ima i bit će ih još i te koliko mnogo, osobito za periferne oblasti, na primjer za takve, kakva je bila dalmatinska tema. Ovom mom prilogu je cilj, da upozori na jednu vrstu građe, koja kod nas još nije podvrgnuta sistematskom ispitivanju, dosljedno nije ni dovoljno korišćena, niti se na nju obraćala potrebna istraživačka pažnja. Proučavajući paleografski dalmatinske latinske rukopise od VIII. do XII. stoljeća dakako na osnovama široko postavljenih zadataka paleografije kao sastavnog dijela kulturne historije, nailazio sam u liturgijskim rukopisima i na značajne historijske podatke. Ne samo u marginalijama i svoje vrste zapisima, nego i unutar crkvenih tekstova, koje je diktovala ne samo crkvena praksa u odnosu na državne vlasti, nego i neminovnost određenih historijskih zbivanja političkog karaktera. Nije rijetko, da su takvi tekstovi kasnije mijenjani, i opet diktovani promijenjenim prilikama u odnosu na nove vlasti, pa su se stvarali palimpsesti ili natpisivanja, koja su odgovarala novim prilikama. A baš takvi podaci mogu da objasne i neke političke promjene, koje su se u toku vremena zbivale. Ima takvih i za odnose dalmatinskih gradova prema Vizantiji u toku puna četiri stoljeća. Dakle, ne samo u vrijeme, dok još nije postojao rascjep između carigradske i rimske crkve, nego i poslije njega, poslije 1054. godine. Sve tamo od VIII. stoljeća do 1180., kad se Vizant sasvim povlači s dalmatinske historijske scene. A neki historijski elementi govore i poslije toga o nekadašnjoj vizantijskoj tradiciji, koja je, kao u Zadru i poslije toga, ne baš kratko vrijeme, dosta snažno zračila – i to još uvijek u nekim zadarskim katoličkim crkvama.

U liturgijskim knjigama se odražavaju crkveno-državni odnosi u toku Srednjeg vijeka ne samo kao reminiscencija dalekih historijskih običaja kao i načela kršćanske crkve iz vremena kad ona još nije bila priznata kao ravnopravna religijska organizacija, nego i kao izraz državnopravnih odnosa između Crkve i Države. Tu je kršćanstvo samo kopiralo, što je bilo prijeko potrebno i u poganskoj religiji, kada je u svome bogoslužen iskazivala svoje molitve za najviše predstavnike državne vlasti, napose za careve. Kad je kršćanstvo postalo ravnopravna religija s poganskom, ono je osjetilo potrebu, da u tome ne zaostane za državnom religijom. A kad je samo zadobilo položaj državne religije, onda je učenje apostola Pavla postalo najosnovniji zakon za odnose crkve prema državnoj vlasti. A ta su učenja postojala i u vrijeme, kada još nije bilo rijetko proganjanje kršćana. Pavao poučava upravo Rimljane, pristalice nove religije u odnosu prema državnoj vlasti, kad im piše: »Omnis anima potestatibus sublimioribus subdita sit: Non est enim potestas nisi a Deo: quae autem sunt, a Deo ordinatae sunt. Itaque qui restitit potestati,

Tab. I. – MISSALE PLENUM

Zagreb, M. R. 165, P. 160.–161.

Dei ordinationi resistit.«[1] Ova Pavlova, nesumnjivo dalekosežna, politička taktika postepeno je donijela kršćanstvu izvanredne uspjehe u državi, ali dosljedno je dovela i do njegovog formiranja kao najodanijeg suradnika državne vlasti. Jer interesi obiju strana u međusobnom pomaganju su se podudarali. Država, što će reći u Srednjem vijeku vladari i visoki feudalci i ostali redovi feudalizma kao vladajuća klasa, oslanjali su se na crkvu, bogato je obdarujući i zaštićujući, a ona im je radi vlastitih interesa obilno uzvraćala i ukazivala svu svoju pomoć, svim svojim duhovnim sredstvima i osobitim ugledom, dakako na svim područjima svojih manifestacija u društvu. Nije to prestalo ni onda, kad se crkva toliko osilila u svome usponu do svjetske religije, da je poželjela i upela se svim svojim snagama da bude nad državnom vlašću.

Kao što je u doba antike svaki iole važniji i državni svečaniji akt bio praćen vjerskim obredima, tako je to bilo i u kršćanskoj crkvi, čim je kršćanstvo postalo državna religija. Kao što je trebalo vršiti žrtve za carevu ličnost u zapadnorimskoj imperiji, tako će se za srednjevjekovnoga vladaoca iskazivati molitve i u kršćanskom istočnorimskom carstvu, kao i u svima kršćanskim državama, koje su nastajale na ruševinama zapadnorimske imperije. I to najprije upravo na onome mjestu u liturgiji, gdje se simbolički vrši žrtva u kanonu liturgije ili mise. Kasnije će se to manifestirati i na drugim mjestima crkvenih obreda za vrijeme pojedinih liturgija o raznim velikim praznicima, da bi zajedno crkva s pastvom, a to će reći s narodom, odala državnoj vlasti i njenom najvišem predstavniku svoju zahvalnost i slavu. O tome u zapadnoj crkvi govore rječito srednjovjekovni rukopisi potrebni u bogosluženju, kao što su sakramentari, misali i evanđelistari. Napose su dragocjeni za ovu vrstu studija sakramentari i misali.[2]

I.

Missale Romanum

U misalima, kao i u njihovim prethodnicima sakramentarima, mogu se naći u pojedinim vrstama molitava imena pape, nadbiskupa ili biskupa, opata ili abatisa manastira, careva i kraljeva, kao i drugih visokih državnih ili gradskih funkcionera. Napose ta će se imena naći u kanonu ili u naročitoj misi »pro imperatore« ili »pro rege«, kao i u zasebnim diptisima – pro vivis et pro mortuis – koje je trebalo čitati kod određenih dijelova mise, kad su se isticale zasluge pojedinih darovalaca ili lica od neke znatnije uloge u crkvi ili manastiru.

Da osvijetlimo ovo s nekoliko naših dalmatinskih rukopisa.

[1] *Pauli epistola ad Romanos.* Cap. XIII, 1–2.

[2] Adalbert Ebner, *Quellen und Forschungen zur Geschichte und Kunstgeschichte des Missale Romanum im Mittelalter*, Freiburg im Breisgau, 1896, 359–363.

1. *Kanon* stvarno znači pravilo, kako se vrši konsekracija euharistije. Ovaj dio mise svakako obilježava najsvečaniji momenat euharističke molitve. Dakako, kao čitavo bogoslуženje, koje je imalo svoj proces razvitka, tako ga ima i ovaj dio mise dok nije za Grgura Velikog ustaljen unutar kanona.[3] I ovdje, dakle na najsadržajnijem mjestu mise, spominjana su imena velikodostojnika, kao i svih onih, kojima je crkva dugovala zahvalnost.[4]

U pojedinim rukopisima stoji pored početka kanona, in margine rubrika: »Hic nominentur nomina vivorum«, a onda i »Hic recitantur nomina mortuorum«.[5] U drugim pak rukopisima stoji samo »Super dyptitia«.[6] A to ujedno obavještava, da je crkva, za koju je izrađen sakramentar ili misal, imala svoje povoštene tablice, diptihe, na kojima su bila ubilježena imena zaslužnih za crkvu, najprije živih, a onda i mrtvih. Ovakva *dypticha ecclesiastica* bila su u upotrebi i u Dalmaciji, još u staroj salonitanskoj crkvi, dakle, mnogo prije nego što su Slaveni naselili Dalmaciju.[7] Farlati, prema kardinalu Boni, klasifikuje ove diptihe u tri vrste. U prvoj se nalaze spomeni na sve one biskupe, koji su u prošlosti bili zaslužni za dijecezu, u drugoj se nalaze imena savremenih velikodostojnika i dobročinitelja crkve, a u trećoj su spiskovi zaslužnih pokojnika. Za drugu kategoriju Bona kaže: »Secundum (genus) vivorum, in quibus eorum nomina descripta erant, qui adhuc viventes dignitate aliqua, vel beneficiis illi ecclesiae conspicui, vel alio titulo benemeriti erant. *In his primo loco Romanus pontifex, tum alii Patriarchae et proprius antistes, ac reliqui Clero adscripti recensebantur: postea imperator, Principes, Magistratus et populus fidelis*«.[8]

Postojalo je uvjerenje, da upotreba diptiha potječe još iz apostolskih vremena, ali svakako od drugog ili trećeg vijeka, o čemu govore i crkveni oci. Nažalost o dalmatinskim diptisima zna se samo iz literature i prema sigurnim analogijama, ali nažalost nijedan se nije sačuvao sa tekstovima.[9]

[3] Dragutin Kniewald, *Liturgika*, Zagreb 1937, 242–243.

[4] U istočnoj crkvi to se vrši iza čitanja evanđelja.

»Đakon stavši na obično mesto (ovde amvon) govori sugubu jekteniju, u kojoj moli za dobro arhiereja, vladara, klira, za one koji prinose darove i čine dobro u sv. crkvi i t. d. Ova se jekterija zove suguba zato, što narod na pojedine prozbe ne odgovara jedanput »Gospodi pomiluj«, nego tri puta ... Posle jekterije govori đakon pred cărskim dverima jekteniju za umrle, za vreme koje sveštenik čita molitvu ... Ovu jekteniju za umrle ne nalazimo u starim grčkim kodeksima liturgija ni u današnjem grčkom evhologiju, samo u ruskim služabnicima.« Lazar Mirković, *Pravoslavna liturgika ili nauka o bogosluženju pravoslavne istočne crkve*, II. Sremski Karlovci, 77–78.

[5] A. Ebner, o. c., 163.

[6] A. Ebner, o. c., 213.

[7] Daniele Farlati, *Illyricum Sacrum*, I, Venetiis 1751, 312–313.

[8] Cardinalis Bona, *Rerum liturgicarum* lib. 2, cap. 12, prema D. Farlati, o. c., 312.

[9] D. Farlati, o. c. I, 313: »Sed quemadmodum aliarum fere ecclesiarum, sic ecclesiae Salonitanae Dypticha jamdudum interiere; et vel majorum in curia, vel urbium ruina, et tabulariorum incensio hęc pręclara sacrae antiquitatis monumenta nobis praeripuit; horumque nihil nobis superest, nisi quoddam vestigium, sive exemplum in Catalogis veterum episcoporum«.

2. Pored čitanja diptiha za vrijeme kanona u nj su se iza molitve *Te igitur* unosila imena pojedinih crkvenih i svjetovnih velikodostojnika. Bilo je to najprije na Veliki petak u *Te igitur* sa *Commemoratio pro vivis*, a onda i na ostale velike praznike. Tu se molilo za papu, biskupe, za kler, cara ili kralja, za ostale vlasti i za vjerni narod.[10]

Ovakve su se molitve nalazile i u dalmatinskim sakramentarima i misalima. Zato imamo i potvrde. Takav rukopis je i znameniti *Missale plenum* iz druge polovine XI. stoljeća. (Danas se nalazi u Metropolitanskoj biblioteci, na čuvanju u Univerzitetskoj, u Zagrebu, pod signaturom MR 166.) U tome rukopisu, unutar kanona, u *Te igitur* spomenuti su bili papa, biskup, car, a možda uporedo i kralj i opat manastira, u kome je rukopis nastao. Sve su to bile ličnosti, koje su bile savremene izrađivanju tog izvanredno lijepog misala. (Kanon počima na 209. strani rukopisa). Kasnije je netko, iz nepoznatih razloga, izradirao ta imena, ali nije dodao nova. Tako je ovaj prazni palimpsest, – a takvih je bilo na mnogim drugim stranama, na zapadu Evrope, kako nas o tome obavještava Ebner, koji je pregledao za svoje djelo golem broj sakramentara i misala, – progutao za nas možda veoma važne podatke, koji se danas samo naslućuju. Takav rukopis je mogao da nastane u južnoj Italiji, možda u samome Monte Cassinu, kako sam ja to mislio još 1920., smatrajući uglasti tip beneventane kao isključivo svojstven Monte Cassinu i njegovim najsrodnijim i neposredno geografski najbližim skriptorijima. Međutim, otada ja sam našao u Dalmaciji primjera ove vrste beneventane, koja je veoma slična onoj montekasinskoj, te je MR 166 *mogao* da nastane upravo u Dalmaciji, u jednom od boljih skriptorija, kao što je bio, recimo, onaj u Trogiru. To zaključujem po tome, što su u njemu nastali neki rukopisi, koji su vrlo blizi tipu predstavljenom u MR 166. Za cara se moglo moliti u južnoj Italiji do 1073., a za cara i kralja i poslije 1073. u Dalmaciji, kako će to pokazati neki drugi rukopisi, koji sigurno potječu iz Dalmacije, iz Osora i Zadra.[11] Naslućivanja, da je rukopis nastao baš u Dalmaciji i da je tamo netko izbrisao kanonska imena, potvrđuje u istom misalu jedna druga molitva, koja se odnosila najprije na cara, a onda na kralja. Ta vrsta molitava nalazi se u onim misama, koje su čitave bile posvećene za dobrobit vladaoca. Te mise

[10] Drag. Kniewald, o. c., 248.

[11] Takav jedan izvanredan kaligrafski primjer poluuglaste beneventane je *Evangeliarium Traguriense* iz polovine XIII st., kao i poneki drugi rukopisi, stariji i mlađi, nađeni poslije 1920. na raznim stranama Dalmacije. Vidi o tome moju *Latinska paleografija*, Beograd, 1952, sl. 39 i 40. Treba kazati još i to, da je MR 166 sigurno u Zagrebu već od XIII. st., a svakako od XIV. st., kad ga nalazimo zabilježenog u inventaru Metropolitanske biblioteke u tome st. Vidi moje *Notae palaeographicae, chronologicae et historicae*. Vjesnik Hrv. arheol. društva u Zagrebu, N. S. XV., 1928, 219–222. Pronašao sam i jedan čitav kodeks (Gregorijeva *Moralia in Job.*) iz XIII. st., koji je sav u izvanrednom tipu uglaste montekasinske beneventane, a pripadao je jednom dalmatinskom skriptoriju. Dakle, s te strane otpadaju ranija moja zaključivanja, da je rukopis MR 166 morao nastati u Italiji zbog morfoloških svojih osobina, kad one postoje u pojedinim skriptorijima i u Dalmaciji.

daju treću mogućnost pojavi određenih historijskih podataka unutar samog molitvenog teksta u misalu.

3. To je, naime, misa, koja se nalazi u onom misalskom dijelu, koji je nazvan *Commune sanctorum*. Tu se, kako je rečeno, nalazi zasebna molitva onakve mise, koja se pjevala na neki vladaočev praznik, rođendan ili u slavu neke njegove pobjede, s naročitom rubrikom *Missa pro imperatore* ili *pro rege*. Takva je bila i ona misa, kad su Zadrani proslavljali mjeseca maja 1190. svoju pobjedu nad Mlečanima. (O tome nešto više kasnije u *Laudes*). U MR 166 na stranama 160.–161. u prvotnom tekstu pisanom beneventanom uglastog tipa bila je *Missa pro imperatore*. Sve ove molitve u toj misi, t. j. *Oratio*, *Secreta* i *Postcommunio* izradirane su i zamijenjene novim tekstom, koji je ispisan tipom oble beneventane.[12] U prvoj molitvi se donose i prva dva slova imena toga Kralja, t. j. Em., što se podudara s imenom hrvatsko-ugarskog kralja Emerika (1196.–1204.). Nema sumnje, da je isto ono lice, koje je učinilo ovaj palimpsest i ispunilo ga s *Missa pro rege*, izvršilo i u kanonu palimpsest, samo ga nije ispunilo imenima lica, koja bi odgovarala vremenu, kad se molilo za kralja Emerika.[13] Ovdje treba reći, da je manastir, u kome se molilo iz toga misala u njegovu prvotnom životu, imao i diptihe, jer se na strani 211. jasno kaže: »Memento etiam domine famulorum famularumque tuarum *quorum vel quarum nomina apud nos scripta retinentur*.« Nažalost, ta *scripta* zauvijek su propala.

Prema tome je rukopis MR 166 pripadao onom političkom i kulturnom pojasu, u kome se u drugoj polovini XI. st., možda upravo u njegovom posljednjem deceniju, molilo za cara, a to je na području beneventane mogao da bude samo vizantijski car. Ime u kanonu, kao i vjerojatno u *Missa pro imperatore*, koje je propalo u palimpsestu, moglo je da bude ime cara Aleksija. Nije isključeno, da je ta misa bila sastavljena anonimno, t. j. s abrevijacijom na mjestu, gdje se imalo izreći carevo ili kraljevo ime, sa. N. ili sa ill., ali, jer je autor palimpsesta nad onim mjestom gdje je bilo. N. ili ill., stavio prva dva slova kralja *Em.*, nije isključeno, da je baš u izradiranim slovima na istom mjestu postojalo i ime carevo, s njegovom siglom, ili možda čak i potpuno spomenuto. Vladaočevo ime spomenuto je svakako barem u prvoj oraciji ili također i u *Postcommunio*. U toj oraciji između *Gloria* i *Lectio* ostao je isti tekst na snazi kroz čitav Srednji vijek, sve do najnovijih vremena, gdje god se u crkvama molilo za vladaoca: »Quaesumus omnipotens Deus

[12] Rukopis, o kome je riječ, pronašao sam 13. XII. 1916., kad sam sređivao rukopise Metropolitanske biblioteke primljene na čuvanje u Univerzitetskoj biblioteci. Njegov opis dao sam u *Scriptura Beneventana s osobitim obzirom na tip dalmatinske beneventane*. Zagreb 1920, 72–79. Faksimil tih izradiranih mjesta u *Missa pro imperatore* jeste na pl. XI.

[13] A. Ebner, o. c., 105, 141, 142, 149, 152, 163, 252 daje slične primjere.

ut famulus tuus N. Imperator et Rex noster ...« dakako bez oznake imena, jer se molitva nalazi u štampanom misalu, odakle je i preuzimamo.[14] Ova moja naslućivanja ili će potvrditi ili otkloniti fotografiranje ovog palimpsesta infracrvenim zrakama. Onda će se pokazati, da li je rukopis nastao u vrijeme kralja Petra Krešimira IV. ili Zvonimira. Jer, ako se uz cara molilo i za kralja, onda će za ovaj kanon MR 166 važiti sve ono, što će se analogno izložiti za Osorski *Exsultet*.

II.

Osorski i zadarski Exsultet

Drugu vrstu liturgijskih sastavnih dijelova, u kojima se također mogu naći historijski podaci, o kojima je ranije govoreno, predstavljaju *Exsultet* i *Laudes*. Sačuvani primjerci s dalmatinskog terena svakako će nam nešto više i sigurnije reći i dati mogućnosti za određenija zaključivanja, nego MR 166, bez obzira da li je on nastao u južnoj Italiji ili u nekom dalmatinskom skriptoriju.

Da bi se sasvim razumjeli ti liturgijski dijelovi, potrebno je učiniti nekoliko općih napomena.

Hebdomada Major, Velika sedmica, prije uskršnjeg praznika, ispunjena je važnim simboličkim crkvenim ceremonijama, koje se izvode od *Dominica in Palmis*, od Cvjetnice do Velike subote. Sve su one po svojim sadržajima prožete mističnim simbolima u obredima, koji imaju na sugestivan način djelovati na prisutne vjernike. Između liturgijskih meditacija na dan Kristove smrti i njegove sahrane na Veliki petak i nedjelje Uskrsnuća, čine prijelaz ceremonije na Veliku subotu, kad se po učenju crkve prelazi od noći k danu, od mraka k svijetlu, od smrti k ponovnom životu, kako to i pojedine molitve tumače. Toga dana, na Veliku subotu, posebna je ceremonija svečanog blagoslova uskršnje svijeće, cereus Paschalis, koja će se od toga dana paliti kod svih crkvenih svečanosti od Uskrsa do Duhova.

Pri toj ceremoniji blagoslova svijeće poslije određenih prvih molitava đakon tri puta uzastopce pjeva *Lumen Christi*, svaki put sve višim i višim tonovima, u uzastopnim tercama. Tada, kad je to svršeno sa svim sporednim ceremonijskim detaljima, koji simbolizuju taj prijelaz iz tame u svijetlo, đakon polazi na amvon, noseći ili rotulus, na kome je ispisan znameniti hymnus *Exsultet jam angelica turba coelorum*, koji je neumi-

[14] *Missale Romanum*, štampan 1908. (Ratisbonae, Romae ...) daje u *Supplementum-u Missae in festis propriis patronorum regni Hungariae et aliorum sanctorum*, ima (pg. 15) *Orationes pro imperatore et rege*. One se poslije toliko vjekova podudaraju s onima u MR 166, kao i s onima iz rukopisa još starijih, iz kojih su se pretakali i čuvali do kraja Austro-Ugarske monarhije. Vidi identičan tekst u *Scriptura Beneventana*, 79. Iz rukopisa su te molitve prešle u prve inkunabule, a njih je čuvala crkva kao nepromjenljivu vrijednost.

ziran, ili evanđelistar ili misal, u kome se nalazi isti taj tekst s neumiziranim melodijama, koje svečanim glasom pjeva isti đakon.

Liturgiste zovu taj *Exsultet* još i *Laus Paschalis* ili *Praeconium Paschale*, što i najbolje odgovara samoj sadržini ovog hymnusa. Ovaj hymnus pjeva se na taj dan sigurno već od V. stoljeća, a možda i od IV. On predstavlja pjesmu radosti, u kojoj se slavi pobjeda života i uskrsnuća nad smrću i noću, koja je obavila duše vjernih na dan spomena Kristove smrti, na dan Velikog petka. Tekstovno se nižu mistički iskazane alegorije, koje zajedno čine trijumfalnu viziju ispunjenu radošću, a sve na osnovama biblije i evanđelja. Tu i tamo provijavaju kroz sav taj misticizam i pastoralni elementi Vergilijevih *Georgica*, na što su se neki crkveni učitelji pomalo i žalili.

Exsulteti iz ranijeg kao i kasnijeg Srednjeg vijeka sačuvani su bilo u rotulusima, redovno raskošno, vanredno iluminiranima ili kao sastavni dijelovi evanđelistara, sakramentara i misala, uz ceremonije i molitve na Veliku subotu. Mnogi takvi rotulusi, pa i *Exsulteti* u evanđelistarima, sa svojom iluminacijom jesu predmet proučavanja historičara umjetnosti, o čemu nešto mogu da kažu i naši *Exsulteti*.[15] Nije rijedak slučaj, da su u *Exsultetima*, onih u rotulusima, prikazani i portreti ličnosti, za koje se u zaključnoj molitvi upućuju božanstvu najbolje želje moleći se, da se na njih osvrne božja milost. Takav sjajan primjerak rotuluskog *Exsulteta* je onaj katedrale u Bariju, koji je izraden početkom XI. stoljeća. Treba samo zagledati u početni dio rotulusa, kojega iluminatorna strana pripada jednom vizantijskom majstoru, pa će se steći potpun utisak, kakvi su i ostali brojni dijelovi minijatura i ornamenata, pored majstorske kaligrafije nekog, dakako nažalost nepoznatog benediktinskog kaligrafa. Teško je naći ljepši susret dviju kultura, rimske i vizantijske, nego što ga upravo taj rotulus pokazuje.[16]

Kao u *kanonu*, tako se i u *Exsultetu* na kraju moli za najviše crkvene i svjetovne velikodostojnike. Tu je naročito raskošan primjer spomenuti *Exsultet* katedrale u Bariju. On sadrži dragocjene podatke za vrhovnu vizantijsku vlast u južnoj Italiji tokom XI. stoljeća, ili, kako sasvim opravdano kaže Bertaux, sva ta imena u rubrikama ovog *Exsulteta* sadrže dijelove opće kronike Apulije tokom XI. stoljeća.[17] Naime, crkveni ljudi u Bariju vodili su računa o svim promjenama na dvoru u Carigradu, pa je ta njihova pažnja našla svoje odraze i u rubrikama *Exsulteta*, jer se, na sreću, nisu vršila palimpsestska uništavanja prethodnih imena.

[15] Emile Bertaux, *L'art dans l' Italie meridionale*, I. Paris 1904. Chapitre V. *Les miniatures des rouleaux liturgiques. L' illustration de la prose »Exultet«.* – H. Leclercq, *Paques*, u F. Cabrol – H. Leclercq, *Dictionnaire d' archéologie chrétienne et de Liturgie*, XIII/IIe p. Paris 1938.

[16] G. B. Nitto de Rossi – Francesco Nitti de Vito *Codice diplomatico Barese*, vol. I, Bari 1897, 205–215 sa faksimilom početnog dijela *Exsulteta*. Ovaj rotulus sastoji se iz dva dijela. Prvi je dug 5,295 m., a drugi 3,122 m., zajedno oba 8,417 m. Širina je 0,421 m. Tekst je inspirirao umjetnika za desetak minijatura i čitav niz medaljona i osobito fine ornamentacije.

[17] E. Bertaux, o. c., 219–220.

Kao što je već rečeno, za vizantijske careve se u rimokatoličkim crkvama molilo i poslije 1054. godine, kako pokazuje i ovaj barijski *Exsultet*, a tako i naši, koji su nam sačuvani, jedan iz Osora, a drugi iz Zadra. Oni nisu sačuvani u obliku rotulusa, već unutar evanđelistara, svakako, vidi se upravo po tome, određenih za liturgijsku upotrebu. To je nema sumnje svojstvenost dalmatinskih *Exsulteta*, jer bi inače njihovo mjesto više odgovaralo u kodeksima, u sakramentarima ili misalima, gdje se nalaze i svi ostali sastavni dijelovi ceremonija na Veliku subotu. Svakako, ovo, što je rečeno o dalmatinskim *Exsultetima*, moglo bi da podstakne naše liturgiste na komparativne studije, iz kojih bi se moglo utvrditi, odakle ova osobina, i da li je ona uopće vezana samo s dalmatinskim kulturnim pojasom.[18]

A. *Osorski Exsultet* izrađen je u isto vrijeme, kao i čitav *Evangeliarium Absarense*, u skriptoriju sv. Nikole, benediktinskog manastira u Osoru. I to, kako je utvrđeno, upravo 1081. ili 1082. godine. Jer o ovom su rukopisu pisali mnogo prije strani historičari i paleografi, nego naši, naprosto stoga, što je u XIX. stoljeću bio odlutao sve do Rima, gdje se i danas nalazi u Vatikanskoj biblioteci, kao Borgianus Lat. 339.[19] Dakako, bilo je to na način, koji ima više veze s kriminalnim postupcima, nego sa zakonitim stjecanjem bibliotečnih rijetkosti.

Rukopis je također i iluminiran i pripada dobrom skriptoriju dalmatinske beneventane. Ma da je iluminacija skromna, notacija je izazvala veliko interesovanje među neumolozima, i njihovi rezultati potvrđuju datiranje rukopisa, koje je izvršio don Cagin pronašavši u rukopisu značajan kronološki podatak. To je 20. februar, kad je bila *septuagesima*, koja je padala na taj dan u godini 1082. Dakle, rukopis je nastao svakako nekoliko mjeseci ranije od tog kronološkog podatka.[20] Ove rezultate potvrđuje i moja historijska analiza zaključne molitve, koju strani istraživaoci dakako nisu mogli da izvedu do kraja.

Ma da je dom Cagin pokušao da operira i sa historijskim elementima, koji su nesumnjivi u *Exsultetu*, ma da je *E.* sastavljen anonimno s anonimnim skraćenicama, ipak se mogu i iz tako sastavljenih molitava, bez navedenih lica velikodostojnika, izvući određeni historijski podaci.

Ova molitva u *Exsultetu* glasi:

> »Precamur ergo te domine ut nos famulos tuos, omnem clerum et deuotissimum populum, una cum beatissimo papa nostro . N ., et antistite nostro . N ., et abbate nostro . N ., cum omni congregatione beatissimi Nicolai presentis vitę quietę concessa gaudiis facias per-

[18] A. Ebner, o. c., 4, 5, 8, 23, 25, 27, 31, 34, 37, 39, 43, 48, 83, 86, 105, 106, 112, 118, 120, 122, 129, 140, 143, 148, 149, 152, 163, 166, 167, 179, 185, 189, 194, 201, 202, 206, 209, 213, 230, 236, 242, 248, 250, 254, 279, 287, 289, 292, 293, 378, 432. jesu mnogobrojni primjeri za Exsultete, koji se nalaze u sakramentarima i misalima. Velik dio sadrži i historijske podatke, na koje na citiranim mjestima upozorava Ebner.

[19] V. Novak, *Notae palaeographicae*, 192, b. 2, 3, 4, 5, 6.

[20] Cagin, *Manuscrit de Musée Borgia*. Revue des bibliothèques, 1902, 41–73. – F. M. Bannister, *Monumenti Vaticani di paleografia latina*, Lipsiae, 127–128.

frui sempiternis. Memento etiam domine famuli tui *impera(to)ris nostri .N.*, cum omni *exercitu suo*, et *famuli tui regi(s) nostri*, cum omni populo christiano, qui tibi offerunt hoc sacrificium laudis, pręmia ęterna largire digneris.«[21]

Kako se vidi, cijela ova molitva je anonimna i ne daje nijedno ime, osim što se spominje kongregacija sv. Nikole, za koju se kao cjelinu također molilo. Činilo bi se, dakle, da se tu ne bi mogli naći nikakvi historijski podaci. Pa opet nije tako. Jer ovdje se suočavamo s jednom veoma važnom činjenicom, koja mnogo toga kazuje. To je, naime, da se poslije nizanja predstavnika crkvenog foruma, pape, biskupa, opata, kongregacije, spominju još *car, njegova vojska i kralj kao jednovremeni suvereni predstavnici državne vlasti*, t. j. *pored cara još i kralj*, koji je nesumnjivo imao udjela u vlasti nad istom oblašću, nad kojom je bio prvotni suveren vizantijski car. Dakle, samo ovo već dosta toga kaže, ma da nam se na prvi mah može činiti, da tu nema nekih naročitih podataka. Kad znamo, da je rukopis nastao svakako nekoliko mjeseci prije 20. februara 1082., onda dosljedno saznajemo tko su bili ti predstavnici, crkveni i svjetovni. Prije svega zna se, da je papa, za koga se molilo, bio tada Grgur VII., a car Aleksije Komnen, dok je kralj u Dalmaciji i Hrvatskoj bio Zvonimir. Biskupom je mogao da bude Vasilj, koji je već 1071. na čelu osorske dijeceze, imajući pred sobom i znamenitog Gaudencija, osnivača na početku XI. st. i manastira sv. Nikole pored tri ostala.[22] Iz sačuvanih dokumenata, nažalost ne može se ništa sigurno reći, tko je bio tada opat ovog uglednog osorskog manastira i odličnog skriptorija.

Dakle, ovo jasno kazuje, da je i Osor, kao sastavni dio vizantijskog dijela Dalmacije, 1081./2. priznavao pored cara još i hrvatskog kralja. Ili drugim riječima, Osor je tada bio u sklopu hrvatske države. Nema sumnje, da je sastavljač evanđelistara i tog *Exsulteta* upravo na tome mjestu izrazio jednu historijsku stvarnost vremena, u kome je nastajao ovaj lijepi kodeks. Kao i toliki drugi pisci takvih liturgijskih tekstova, i pisar osorskog *Exsulteta* misli u tome trenutku svakako samo na ono, što u tome momentu postoji. Ovu činjenicu potvrđuju i primjeri izvandalmatinskih *Exsulteta* i *Laudes*. Ne bi se moglo dozvoliti, da je skriptor slijepo prepisivao iz nekog starijeg rukopisa ne mijenjajući stanje novom stilizacijom tih mjesta, gdje se citiraju određeni velikodostojnici. To će uostalom potvrditi i drugi dalmatinski spomenici ove vrste, koji

[21] Fol. 58ro–58vo.

[22] Nije bez značenja upozoriti, da je manastir sv. Nikole, kao i oni ostali na Osoru, koje je osnovao biskup Gaudencije, inače učenik blaženog Romualda i pristalica reformatorskih nastojanja velikog benediktinca, imao bliske odnose sa Monte Cassinom. Gaudencije je upravo s montekasinskim monasima izveo na Osoru pravi preporod monaškog života djelujući na Osoru, kao što su drugi u Dalmaciji i Istri isto djelo proširivali. O tome rječito kazuju *Annales Camaldulenses*. Taj Gaudencije (o. 1030) je toliko velik ugled uživao, da Annales kažu za njegove manastire, da su bili »seminarium fuerunt sanctorum et praeclarissimorum virorum qui Dalmatiam illustrarunt hoc potissimo saeculo ...« Vidi moju *Scriptura Beneventana*, 6–7.

fuya cori nacn · luifuia enos; Luifuya sch·

luifuia adam · luifuia di; his acuple

nuis spusco fegis sus et aiosdarne;

lym[illegible] so [illegible] ihc

ex ut ase

lom angely

cx cuflox celo

fum · excul ofne2 diui nox

miste hx · espauenagi fegi uic to hx · au

box in aons · saluacti si; Gaudeant se

Tab. II. – EVANGELIARIUM ABSARENSE

Borgianus Lat. 339. Fol. 53ro. 1081.–1082.

sectoꝛ eius. ad nocasi huius codicis ritum deseꝛuiꝛe

endacem. indesinenter psequebat. Quodo pensiua

uacuatus occeperius. supnus luminaꝛibus mus

cetaꝛur; lucem macs & lucifeꝛ matutinus nus inue

niat. ille inquam lucifeꝛ qui est aut occasum.

ille q tegestius ab infeꝛis. humane no geneꝛis

se nus illudiat; fecerunt ergo ait domi

ne uir nos famulos tuos. omnem cleꝛum de

uotissimum populum. una cum beatissimo

pꝛeꝛe nro. & famulis ac nostro. & ꝯfessoꝛe.

Tab. III. – EVANGELIARIUM ABSARENSE

Borgianus Lat. 339. Fol. 58ro. 1081.–1082.

cum omni congregacione beate agnetis in ea collo-

cata psistentes ut ad quietem concessae gaudiis fae-

cula per[petua] sempiterna. [illegible] emerito e-

germ domine famulum tuum Imperatorem nostrum N.

cum omni exercitu suo. et famulam tuam regi[nam] nostr[am].

cum omni populo pio. quibus offerunt hoc sac-

rificium laudis. pro memoria [illegible] nae laetitiae re-

dundent. [illegible] et eundem dominum nostrum Iesum

christum filium tuum. qui tecum uiuit et

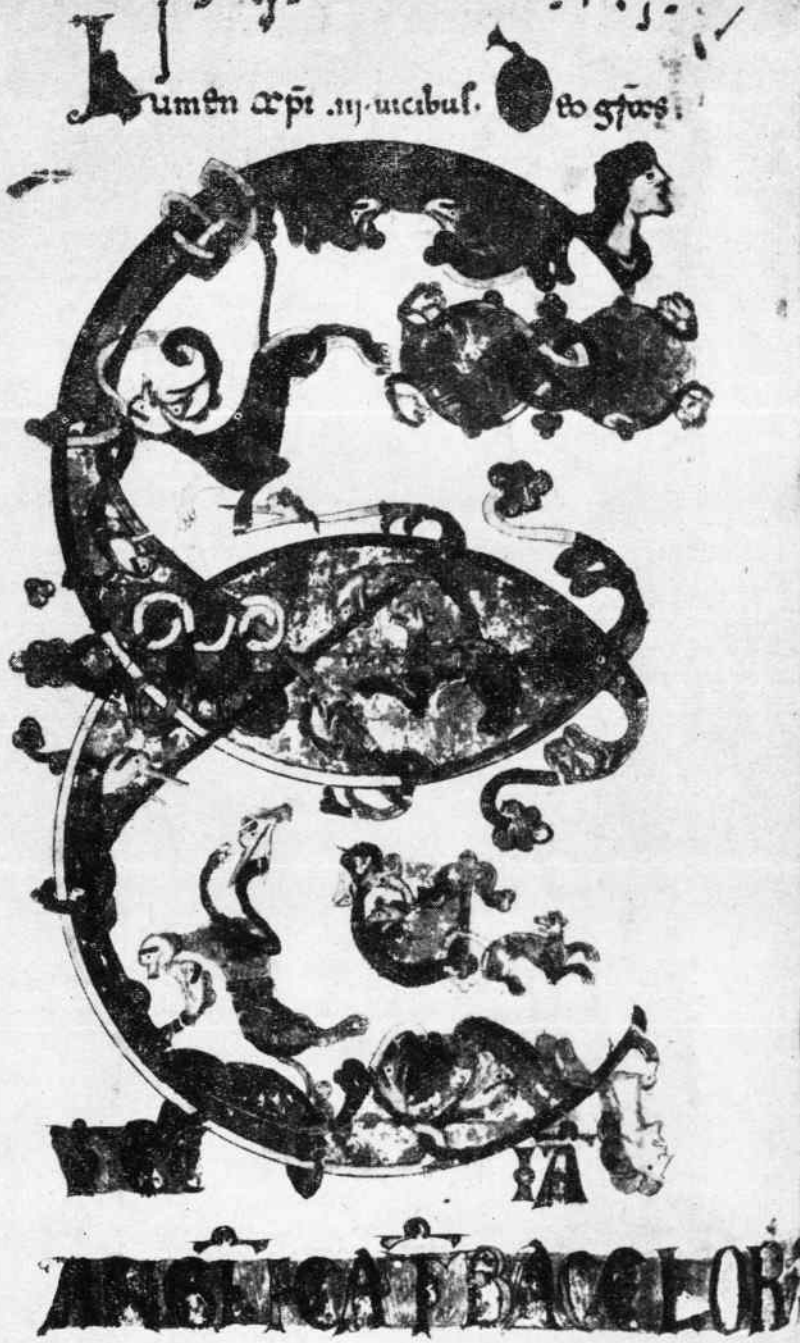
[illegible]mnium gaudia

regnant in saecula saeculorum. Amen. Sanctus deus pa-

ter

Tab. IV. – EVANGELIARIUM ABSARENSE

Borgianus Lat. 339. Fol. 58ᵛᵒ. 1081.–1082.

Lumen xpi .iij. uicibus.
A
ANGELICA TABACLOR

Tab. V. – EVANGELIARIUM VEČERNEGAE

Oxford. Bodl. Canon. Bibl. Lat. 61. Fol. 117ro. C. 1095.–1096.

nſo. itt. & ne nos ſeducat noſtro. itt. preſen

cis ſuggt quesum concessse gre dns fac nos

pſtui sempr' mſ;

Memento ego dne famulj tui impe

ratoris itt. nec non & famulj tui pho

nſ. itt. & uniuersi populj huius ciuitatis.

q̄sbi offerunt hoc sacrificium laudis. uic

hus omīb; pro remissione peccatorum suorum

Respice quesum; dne ad deuo gone' fa

mulos tuos adhibe cisse nre. u. quisq; con

Tab. VI. – EVANGELIARIUM VEĆENEGAE

Oxford. Bodl. Canon. Bibl. Lat. 61. Fol. 136ro. C. 1093.–1096.

će još jasnije ukazati na razliku u tome s ovim rukopisom iz 1081./2., jer je 1095./6. ili 1114. bila sasvim druga konstelacija prilika i vrhovne vlasti u temi Dalmaciji.

Stilizacija ovog mjesta u *Exsultetu* je tipična za vrijeme i mjesto, gdje je nastala. Jer u barijskom *Exsultetu* kroz čitavo razdoblje od početka XI. stoljeća do 1073., t. j. do trajanja vizantijske vlasti u Apuliji, moli se samo za cara, a ne pored njega još i za nekog kralja, jer car tu nije dijelio vlast ni s kim. Kad se zna, koliko je visok ugled uživao ovaj osorski manastir, vezujući svoju tradiciju neposredno s onom Monte Cassina, onda ne bismo nikada mogli da pristanemo uz eventualno gledište, da je stilizacija *Exsulteta* u *Evangeliarium Absarense* kopija nekog ranijeg teksta i iz nekog drugog kraja. Nju nije potrebno tražiti, jer nam je spomen o kongregaciji sv. Nikole, koja se nalazila na Osoru, nedvojbeno potvrđuje. Ranija hrvatska historiografija nije koristila ove podatke naprosto stoga, što ih nije poznavala. A upravo ti podaci nesumnjivo otklanjaju dotadašnja kolebljiva shvaćanja u pogledu odnosa hrvatskih kraljeva prema Vizantu, i Vizanta prema njima, napose prema dvojici najmoćnijih u XI. stoljeću, kralju Petru Kresimiru IV. i Dmitru Zvonimiru. Šišićevi zaključci s obzirom na spominjanje vizantijskih careva pored imena hrvatskog kralja u formulama datuma povelja, njemu su tek historijska uspomena i *»isticanje onoga tradicionalnoga vrhovnog suvereniteta, koji je i dalje postojao«*.[23] Oni pak poslije osorskog *Exsulteta* ne mogu da ostanu na snazi, jer je upravo u ovoj molitvi osorskog *Exsulteta* nešto mnogo više rečeno nego što bi bila uspomena na nekadašnji vizantijski suverenitet. A ovo otklanjanje Šišićevih zaključaka još više će potvrditi poređenje sa još druga dva spomenika. Tako sam upravo na osnovu ove molitve, sasvim suprotno Šišiću, zaključio, da je priznavan suverenitet vizantijskog cara u dalmatinskoj temi godine 1081.–82. Onda, kad sam podvrgao analizi Caginove rezultate u svojim *Notae palaeographicae*, 1928. tada sam među ostalim rekao i ovo: »Zato izgleda prema sačuvanim dokumentima i njihovim formulama (datuma) kao još više prema faktu koji nam daje osorski *Exsultet*, da je »isticanje tradicionalnog suvereniteta« imalo mnogo dublje i sadržajnije značenje od puke istoriske uspomene. To najviše dokazuje upravo ovaj *Exsultet*. Ovo »isticanje« bilo je, bez sumnje, izraz života, poimanja i osećanja jedne vrhovne vlasti u samoj državi. Tu je vrhovnu vlast substituirao hrvatski vladar, ili još bolje, u pravnoj snazi legalnog zastupanja zajedno s njom vršio sva prava nad terenom, koji je formalno, iako ne faktički u duhu i tradiciji, u kontinuitetu istoriskih prava pripadao Vizantu. Oscilacija moći vlasti vizantiskih vladara, njihove trajne nevolje, u kojima su se oni kinili, diktovale su diplomatsko balansiranje u unutrašnjoj, a još više u spoljnoj politici. I to (baš) zato, da bi, ma i pod raznim formulama sačuvali kontinuitet svoje vlasti, da je u povoljan čas, fiktivnu, pretvore u faktičnu.«[24] Prema tome, da je tih godina po-

[23] F. Šišić, *Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara*, Zagreb 1925, 522–523.
[24] O. c., 199.

stojao potpun prekid »sa mnogovjekovnim vrhovnim suverenom vizantijskim carem«, kako je to mislio Šišić, nemoguća bi bila ovakva stilizacija u osorskom *Exsultetu*, t. j. tih se godina ne bi u Osoru jednovremeno molilo i za Aleksija i za Zvonimira, da to nije bila jedna prijeko potrebna državna uslovljenost. Naročito treba podvući i upozoriti, da se tada molilo za takvog kralja, koji je bio stvarni vazal najmoćnijeg pape Grgura VII. A taj je svim svojim autoritetom stajao iza svoga štićenika, što tada nije malo značilo. A to je bilo dobro poznato i Vizantu. I te kako, jer Vizant još nije prežalio gubitak Apulije. A ne treba pustiti iz vida ni to, da je poslije crkvenog rascjepa prošlo više od četvrt stoljeća, i da se u Hrvatskoj nalazio na vlasti kralj, koji je bio potpuno odan Grguru VII. i obavezan da će podupirati sva njegova nastojanja reformatorsko-crkvena kao i političko-crkvena u svojoj oblasti, u kojoj je bio kralj, kao i u onim dijelovima Dalmacije, u kojima je vršio suverenu vlast vizantijski car, gdjegod su postojale rimske crkve. A ova Grgureva nastojanja bila su najnetolerantnija i najnekompromisnija, koja su konačno dovela do dramatičnih borbi s njemačkim carem. Ova Grgureva nastojanja bila su isto tako nekompromisna prema Vizantu, njegovu caru i patrijarhu, kao što su ta neprijateljska shvaćanja već i ranije dolazila do očiglednih izraza u rimskoj kuriji. Tek po toj činjenici i u tom osvjetljenju tadašnjih odnosa kurije prema Vizantu može da se sagleda i političko stanje u Dalmaciji, u vizantijskoj temi, kada se reformistički nadbiskup Lovro, koji je upravo s Osora došao na čelo splitske mitropolije, nije usudio usprotiviti se ne samo običaju, nego i državno-crkvenim odnosima, koji su se odražavali i u tim molitvama. Ova neizbježna simbioza crkve i države u vizantijskoj temi u vrijeme Grgurevo, protiv koje Rim ne može ništa da preduzme u Dalmaciji, niti osjeća snage da takvo šta sam pokuša učiniti, govore samo za to, da je suverena vlast Vizanta u njegovoj temi u vrijeme Zvonimirovo, iza koga je stajao sav crkveni aparat u Hrvatskoj i Dalmaciji, dakako bez glagoljaša, a tako isto i velik autoritet samog pape, bila djelotvorna, a nikako neka reminiscencija suvereniteta. Nije, dakle, to bilo samo poštovanje »tradicionalnog vrhovnog suvereniteta«, kako je to smatrao Šišić, nego je to bio odraz faktičnog političkog stanja i još jedne državne snage, kojoj se nije smjelo protivrječiti, niti joj otkazivati poštovanje, koje joj je crkva bila dužna činiti. A da ta snaga suvereniteta ne bi bila efikasna, onda bi joj reformisti lako odrekli poštovanje. U ovome se posebno odražava i faktično državno stanje i suština nadležne vrhovne vlasti. Iz ovoga se smije određeno zaključiti, da ni zelotski Grgur VII. ni svi njegovi podređeni crkveni velikodostojnici, u ovom slučaju splitski nadbiskup Lovro, kao i ništa manje vatreni reformista Ivan Orsini, trogirski biskup i odlučan političar i diplomata, nisu smjeli ni pomisliti na ma kakvu akciju i avanturu uz pomoć njima odanog hrvatskog kralja, papskog vazala, ni na ma kakve protivmjere u crkvenim obredima s obzirom na tekstove, koji su se čitali za službe, iz kojih bi pokušali da izbace carevo ime. Štaviše, moralo se moliti i za vojsku tog istog cara, koja je u

prošlosti zadavala i rimskim pontifeksima nemalih nevolja. Dakle, papa se nije smio usuditi na neke protivmjere naprosto stoga, što je realno ocijenio snagu protivne strane, da i on učini ono, što je ranije carigradski patrijarh učinio, kad je iz diptiha izbacio papsko ime.[25] Grgur se zadovoljio samo time, što je pri Aleksijevu nastupu na vlast bacio na nj prokletstvo.[25a] Dalje nije išao. Grgur VII., kao ni njegovi prethodnici, iako opsjednut najstrastvenijim izrazima antivizantijskih tendencija, ipak nije imao odvažnosti, da na tome planu u crkvi štogod preuzme i da izmijeni stanje u Dalmaciji. On se morao pomiriti sa stanjem, da se njegovo ime spominje u istoj molitvi, u kojoj se molilo i za Aleksija i njegovu vojsku. Sve ovo, dakako posredno, ukazuje još uvijek na faktičnu snagu vizantijskog cara i njegova imena, koje se nije moglo ni smjelo izbaciti ni iz *Misala* ni iz *Exsulteta*, ma da je bila izrečena ekskomunikacija, i ma da je Aleksije dao u Carigradu zatvoriti latinske crkve.[25b] To još više odražava samo snagu ugleda vizantijskog cara u Dalmaciji, koji se ni u crkvama dalmatinskim nije odricao – pa ma bio protiv njega i papa, kakav je bio Grgur VII.

U ovom objašnjenju nalazi se činjenica, da molitva za vizantijskog cara u dalmatinskim crkvama, dakako u katoličkim, nije bila stvar održavanja tradicije i formalnog, kurtoazijskog karaktera, već odraz zapovjednih naredbi, koje se nisu smjele bez posljedica pozlijediti, bilo to drago ili ne rimskom papi ili splitskom nadbiskupu. Na održavanje tih državnih propisa, kojih se crkva imala držati, pazile su jednako svjetovne kao i crkvene vlasti. Napose su crkvene vlasti na to pazile tada i tamo, gdje vrhovna svjetovna vlast nije bila samo neka vlast, za koju se znalo po tradiciji, nego koja je bila stvarna i od koje se moglo i strahovati, ako se protiv nje ma u čemu istupalo. A pazile su na to i državne vlasti i njeni predstavnici, bez obzira da li su oni bili vizantijski činovnici ili funkcioneri vlasti hrvatskog kralja. Ovo naše zaključivanje imat će potvrde i u III. dijelu ovog izlaganja, gdje će se govoriti o *Laudes* ili *Acclamationes* pjevanim u Dalmaciji, na koje su državne vlasti itekako polagale svoje pravo i pridavale im veliku važnost iz istih razloga kao što je to moralo da bude i u svim ostalim prilikama, gdje se u crkvi iskazivalo dužno poštovanje prema svjetovnim vlastima.

Međutim, treba da se još ukaže na jednu drugu činjenicu, koja također objašnjava odnos Vizantije u tom vremenu prema Veneciji, kao i hrvatskom kralju. U *Exsultetu* se odmah poslije imena cara spomenulo i ime hrvatskog kralja, što će reći onog lica, kojega se vlast u vizantijskoj temi te godine također odražavala, dakako u suglasnosti sa carem, koji je dio svoje vlasti prenio na hrvatskog kralja. O mletačkom duždu ovdje nema spomena. Nije ovo bila samovolja benediktinskog kaligrafa, da je recimo bio naklonjen caru i kralju, a neraspoložen prema duždu, pa ga

[25] Georgije Ostrogorski. *Istorija Vizantije*, Beograd 1947, 163.

[25a] St. Runciman, *The Eastern Schism*, Oxford 1955, 60.

[25b] St. Runciman, *The Eastern Schism*, 61. Aleksij je poštedio samo mletačke crkve u Carigradu, dakako iz političkih razloga.

zato nije spomenuo. Daleko od toga. Jer taj kaligraf sa svojim poslom bio je itekako odgovoran svome starješini, koji je opet dalje prema vrhu bio odgovoran, prvenstveno biskupu, a onda i samim svjetovnim vlastima. Isticanje kralja pored cara, a ne i dužda, odražava opet samo stvarno stanje, koje kazuje, da dužd tada, u određenoj godini, kada je rukopis nastao, nije imao nikakva udjela u vlasti na terenima vizantijske Dalmacije. Kralj, opet, za koga se moli, zacijelo je određen dio vlasti imao u tim gradovima, ali tek u saglasnosti s vrhovnom vlasti u Carigradu, konkretno u saglasnosti i po odobrenju samoga cara. Dakle, samo toliko, koliko je to dozvolio Vizant. A da je tako i bilo, pokazuje exsultetsko stepenovanje vlasti, za koju se u Osoru molilo. Dakle, 1081./2. najprije car, a onda kralj. Kako se dužd ne spominje, to ne može biti ni riječi, da je Venecija u tom trenutku imala ma kakvu vlast nad dalmatinskim gradovima. Sve je to još značajnije ako se upozori, da će iste 1082. mletački dužd Dominik Silvije dobiti od cara naslov protosevasta![25c] U svemu, dakle, osorski *Exsultet* ne govori samo o tradiciji ideje o suverenitetu vizantijske vlasti u Dalmaciji, i dosljedno, da ta ideja nije bila samo živa uspomena na nekadašnju vlast, nego da je ona i u vrijeme moćnog kralja Zvonimira bila i faktička, jer se ni on ni njegov moćni zaštitnik Grgur VII. nisu usudili da iskoriste prilike u Vizantiji i da uzmu potpuno vlast u svoje ruke u čitavoj dalmatinskoj vizantijskoj temi. Unutrašnje i spoljne prilike u Vizantiji mogle su da navedu i papu i hrvatskog kralja na takve namjere i da stvore odgovarajuće planove, ali oni su ih ipak dobro ocijenili, i do toga nije nikako došlo.

B. *Zadarski Exsultet*, koji se nalazi u evanđelistaru zadarskog benediktinskog ženskog manastira sv. Marije, a bio je izrađen za njegovu drugu abatisu Većenegu, također nam pruža dragocjena saznanja, slična onima iz prethodnog osorskog *Exsulteta*. I ovaj evanđelistar imao je svoju sudbinu, da je morao promijeniti svoje matično mjesto, zadarski manastir, s bibliotekom venecijanskog jezuitskog kolektora Luigi Canonicija, krajem XVIII. stoljeća. Od Canonicijevih baštinika kupila je ovaj evanđelistar, s ostalim brojnim rukopisima, među kojima i mnogim dalmatinskim, oxfordska Bodleian Library, 1817., gdje se i danas nalazi pod signaturom Canonici MS. Bibl. Lat. 61. Ja sam ga nazvao *Evangeliarium Većenegae*. Jer ovaj izvanredno izrađen rukopis, kaligrafski i iluminatorski, nastao je, kako sam mogao utvrditi, 1096., ili koju godinu ranije. Rukopis je izrađen najvjerojatnije po porudžbini abatise Većenege, koja je preuzela upravu manastira 1093. ili 1096., a možda i godinu dvije ranije, još za života matere, obnoviteljice manastira, Čike, sestre kralja Petra Kresimira IV.[26] Još prije toga Većenega je u manastiru monahovala od 1086., poslije smrti svoga muža Dobroslava. Živjela je do 1110./1111. Dakle, njeno monahovanje i abatisovanje pada u teška vremena, koja su snašla Hrvatsku i Dalmaciju poslije smrti kralja Zvonimira (1089), u borbama pretendenata za Zvonimirovo nasljeđe, za vlast

[25c] c. F. Šišić, *Povijest Hrvata*, 579.

nad Hrvatskom i Dalmacijom. Ne upuštajući se u historijske ekskurse o mletačkim i madžarskim aspiracijama i njihovim ostvarenjima poslije svih mogućih akcija, – jer o njima postoje mišljenja i opširna izlaganja i F. Šišića,[27] a tako isto i novi pogledi Jadrana Ferluge, koje je obrazložio u svojoj disertaciji o državnoj upravi u vizantijskoj temi Dalmaciji, (braneći je na beogradskom Univerzitetu, maja 1956.), koja daje sa svojim rezultatima nova saznanja od koristi za tačnije poglede na državnu upravu Vizantije u Dalmaciji, – ja ću se samo zadržati na podacima, koji se mogu izvući iz ovog zadarskog *Exsulteta*.

Nema sumnje, i taj je zadarski *Exsultet* živ odraz prilika, koje su s obzirom na državnu vlast ostavile svojih tragova i u tom crkvenom rukopisu. Ovaj *Exsultet* – u tom divnom beneventanskom rukopisu – nalazi se na fol. 116vo–123ro. A, upravo on nam kazuje, da je povrh gradskih vlasti tada nad Zadrom bio jedini gospodar vizantijski car. Ovaj put bez ikakvog učešća hrvatskog kralja, a dakako i bez dužda, ma da je ovaj nosio titulu protosevasta od 1082., a 1085. je dobio Vitale Falieri i hrisovolju za pomoć u normanskom ratu, kojom mu car ustupa svoju jurisdikciju nad Dalmacijom sa titulom Dux Dalmatiae.[27a] A zadarski *Exsultet* kazuje što je nesumnjivo vrijedilo i za ostalu vizantijsku Dalmaciju.

Na fol. 122ro–122vo nalazi se molitva, iz koje se vidi, za koje se velikodostojnike bogu upravljaju molitve. Ona u cijelosti glasi:

»Precamur ergo te domine, ut nos famulos tuos, omnem clerum et deuotissimum populum, una cum beatissimo *papa nostro* .ill. et *antistite nostro* .ill. presentis uitę quiete concessa gaudiis facias perfrui sempiternis.

[26] Rukopis su dosada upoznali samo pojedini engleski stručnjaci, paleografi, neumolozi i historičari umjetnosti. Oni su mu, s istaknutih strana promatranja odredili vrlo visoko mjesto među onovremenim djelima iste ove vrste u skriptorskoj i iluminatorskoj umjetnosti. Već od polovine prošlog stoljeća *Evangeliarium Većenegae* predmet je velikog interesovanja engleskih naučnika. Tako J. O. Westwood o rukopisu govori u svome znamenitom djelu *Palaeographia sacra pictoria*, London 1843–1845, No. 29 sa 3 faksimila. Zatim redom, H. O. Coxe, *Catalogi codicum manuscriptorum Bibliothecae Bodleianae*, III, col. 269, Oxford 1854, F. Madan, *A Summary Catalogue of Western manuscripts in the Bodleian Library at Oxford*, vol. IV, 1897, vol. V, 1905, W. H. Frere, *Bibliotheca Musico-liturgica*, London, 1901, p. 85, E. W. B. Nicholson, *Early Bodleian Music*, vol. III, *Introduction to the Study of some of the Oldest Latin Musical Manuscripts in the Bodleian Library, Oxford*, London 1913, pp. XIII. LXIII–LXV, and plates 37–38, E. A. Lowe, *Scriptura Beneventana*, II, Oxford 1929, pl. LXXIV.

Od jugoslavenskih stručnjaka imao sam sreću, da se prvi upoznam s tim rukopisom i da ga proučim s paleografske i historijske strane. Što se tiče hronologije postanka rukopisa, kao i mjesta njegova skriptorija, kako su ga engleski stručnjaci datirali s XI saec. ex, sve to ostaje na snazi tek sa preciznijim datiranjem i učvršćenjem, da je E. V. djelo zadarskog, krševanskog skriptorija. Detaljan opis rukopisa bit će dat u izdanju, koje spremam za Jugoslavensku akademiju znanosti i umjetnosti u Zagrebu, s fototipskim reprodukcijama, i to čitavog kodeksa.

[27] F. Šišić, *Povijest Hrvata*, 624–650.

[27a] F. Šišić, *Povijest Hrvata*, 582.

Memento etiam domine famuli tui *imperatoris* .ill. Nec non et famuli tui *prioris nostri* .ill. et uniuersi populi huius *ciuitatis*, qui tibi offerunt hoc sacrificium laudis, ut his omnibus premia ęterna largiare digneris.

Respice quesumus domine ad deuotinem *famulę tuę abbatissę nostrę .U. totiusque congregationis sanctę Marię sibi commissę.*

Huius tu deus desiderii uota prenoscens ineffabilis pietatis et misericordię tuę munere tranquilitatem perpetuę pacis accomoda.«[28]

Upravo iz ove zaključne molitve može se izvesti nekoliko sigurnih historijskih podataka.

Sigurno je, da je riječ o benediktinskoj kongregaciji sv. Marije u Zadru. Zatim, na mjestu, gdje se spominje abatisa manastira nalazi se sigla .U., koja obilježava početno slovo manastirske starješine Većenege. Ona se u dokumentima pored imena *Vekenega* spominje još i sa dva sloga kao *Veka.*[29] Anonimno se spominju car, prior i grad. Međutim, nad svim tim skraćenicama stoje neume, a one se potpuno poklapaju sa četiri sloga carskog imena: *Alexei.* Nad priorovom skraćenicom nema neumi, ali čini se, da je dvoslovčana notacija nad *nostri* trebala da bude samo ponovljena nad priorovim imenom, t. j. *Dragi.* Isto tako se podudaraju neume sa slogovima pape, t. j. *Urbani* i biskupa *Andreas*, obje troslovčane. Nije od malog značenja, da se spominje u molitvi i *populus huius ciuitatis*, a to će reći Zadrani. Najvažnija i najrječitija je činjenica ipak u jednoj vrlo značajnoj šutnji. Naime, na mjestu između cara i gradskog priora ne spominju se ni kralj, niti dužd. Kralj bi tada jedino mogao da bude ugarsko-hrvatski pretendent Ladislav ili hrvatski kralj Petar, koji će godine 1097. poginuti u borbi s Kolomanovom vojskom u Gvozdu, kasnije po njemu prozvanoj Petrovoj gori. Mletački dužd nije ničim tada pokazao, da je već 1085. dobio pravo kititi se naslovom *dux Dalmatiae.* Bio je to tada Vital Falieri, a sada 1096. bio je Vital Michieli. Ne spominje se naprosto stoga, što je sada nastupio momenat, kada su Vizantija i njen car Aleksije mogli svoju vlast autoritativnije manifestirati bez ikakvih dalmatinskih ili mletačkih posrednika. Ovo je činjenica od velikog značenja, a opet tako slabo skrivena, da je trebalo samo malo napora, da se ispod redaka ovog *Exsulteta* pročita i stavi među čvrste historijske podatke, nesumnjivo korisne za objašnjenje situacije, u kojoj se 1096. nalazio Zadar, a to će reći gotovo i bezmalo i sva ostala vizantijska Dalmacija.[30]

[28] Naime, treba reći, da se melodija, koja je ispisana povrh riječi beneventanskim neumama, muzičkim znacima za pjevanje, redovno podudarala s bilo ispisanim imenima, za koje se pjevanjem molilo, bilo da su ona bila sakrivena u skraćenici. N. ili .ll., ali su muzički znaci odgovarali broju slogova mišljenog imena. Skriptor, kad je sastavljao *Exsultet* i stavio skraćenicu na odgovarajuće mjesto, redovno je imao na umu ličnost, duhovnu ili svjetovnu, koja je tada upravljala bilo u crkvi, bilo u državi, ili u gradu. To je činjenica koju su na mnogim primjerima utvrdili muzikolozi u studijama raznih neumatičkih rukopisa. Sve se to podudara i u zadarskom *Exsultetu* s imenima, o kojima je u molitvi spomen.

[29] F. Rački, *Documenta*, 154.

[30] Loweova zaključivanja, da bi ovaj rukopis mogao biti napisan između 1081. i 1086. ne mogu nikako ostati na snazi. E. A. Lowe, *Scriptura Beneventana*, 1929, II. pl. LXXIV.

Kad se uporede spomenuta dva *Exsulteta*, osorski i zadarski, i njihovi historijski podaci, onda se vidi, da postoji među njima znatna razlika. Dok 1081./2. godine *Exsultet* spominje cara i kralja, sada 1096., a možda i godinu dvije ranije, samo cara, bez kralja, dakako i bez dužda. Naprosto stoga, jer se njihova vlast u vizantijskoj temi nikako nije manifestovala, koju je imao u svojim rukama samo vizantijski car.

Ova dva evanđelistara razlikuju se i po svojoj izradi. Osorski je prema Većeneginu mnogo skromniji, ma da i on predstavlja lijepo umjetničko, kaligrafsko i iluminatorno djelo. Izvanredni evanđelistar, koji je pripadao Većenegi, nastao je u skriptoriju, iz koga je potekao još jedan dragocjen rukopis, koji je pripadao istom manastiru sv. Marije. To su *Horae monasticae*, koje su po svoj prilici pripadale Čiki, obnoviteljici manastira (1066), a koji je takođe majstorski iluminiran.[31]

U ovom istom skriptoriju izrađen je i jedan treći znameniti rukopis, *Evangeliarium Jaderense*, koji takođe u sebi sadrži dragocjene podatke. Ti podaci u poređenju sa prethodnima imaju i svoju vlastitu sadržinu, koja unekoliko potvrđuje ranije zaključivanje o vrhovnoj vlasti u vizantijskoj temi Dalmaciji. Pa i taj se rukopis ne nalazi u svojoj matičnoj biblioteci u Zadru, već daleko, u Njemačkoj, do drugog svjetskog rata u Državnoj biblioteci u Berlinu, a onda, kad je ona sklonjena na sigurnije mjesto, u Marburgu, gdje se još i danas nalazi, kao Westdeutsche Bibliothek, a rukopis nosi signaturu Berlin, Theol. lat. quart. 278. Ma da je i ovaj rukopis privukao pažnju i domaćih i stranih istraživača, još uvijek ima dosta toga da se o njemu kaže, jer čuva u sebi najstariji primjer dalmatinskih *Laudes*, koje takođe u sebi mogu kriti korisne historijske podatke.

III.

Laudes Dalmaticae

Historičar Johannes Lucius – Ivan Lučić, još je u XVII. stoljeću upozorio na značenje i važnost liturgijskih *Acclamationes* ili *Laudes* kao historijskih izvora. Tome je on posvetio u svom znamenitom djelu čitavo poglavlje: *De Laudibus*.[32] Ma da Lučić u svom učenom ekskursu pokazuje upravo neobično poznavanje geneze crkvenih *Laudes* uopće, a onda i njihovo svečano pjevanje u crkvama dalmatinskih i istarskih gradova, ipak nije znao za neke sačuvane rukopise, u kojima su oni uneseni u dosta dalekoj starini. Zacijelo ga na njih nisu upozorili njegovi inače vanredni saradnici na njegovom poslu u Zadru, Valerije da Ponte i Šime

[31] I ove *Horae monasticae* su podijelile svoj curriculum vitae s *Evangeliarium Većenegae*, koje su bile oduzete manastiru sv. Marije, kad i Većenegin evanđelistar, jer i njega je jezuita Canonici prisvojio na način, kao i druge dalmatinske stvari. U Bodleian Library nalazi se ovaj rukopis pod signaturom Canonici, Lit. 277.

[32] *De regno Dalmatiae et Croatiae libri sex*, Amstelodami 1666, lib. II, cap. VI.

Ljubavac. Ovdje mislimo upravo na zadarske *Laudes*, koje su se u XVII. stoljeću još uvijek nalazile u Zadru.

Nema nikakve sumnje, da je tradicija *Laudes* u kršćanskoj liturgiji veoma stara, kao i mnogi drugi kršćanski običaji, koje je Srednji vijek zadržao i poslije sloma Zapadnorimske imperije. Njihovu tradiciju čuvao je i očuvao Vizant. Tako je to bilo i u Dalmaciji, još mnogo prije nego što su došli Slaveni, a onda se i kasnije nastavila ista tradicija, koju je Vizantija vjerno njegovala i očuvala. *Acclamationes*, koja su se izvodila javno, veličanjem careve ličnosti, jednako u zapadnom dijelu imperije, kao i istočnom, našla su svoju živu primjenu i u crkvi, kuda ih je uvelo načelo prisnih odnosa crkve i države.[33]

Prve sigurne podatke o dalmatinskim *Laudes* nalazimo u staroj legendi o prijenosu relikvija sv. Stošije (Anastazije) iz Carigrada u Zadar na početku IX. stoljeća.[34] Naime, kada pisac ove legende govori o čudu, koje se pripisivalo sv. Anastaziji, a koje je utjecalo na dužda i njegovu odluku, da njene relikvije ostavi u Zadru, on kaže i ovo: »Ad tantum vero miraculum, omnis conditio exultat animo, manibus plaudunt, *vocibus clamant, laudibus resonant, dicentes: Gloria tibi, domine! Gloria tibi, domine!* Cumque diu multumque in dei laudem et beatissime virginis *acclamatum* fuisset, tandem populus acquievit.« Ili, nešto dalje: »Postquam ... Donatus sanctissimus summa cum veneratione, ut decet presulem, et animi devotione, clero et populo *cantantibus et psallentibus*, pretiosissimum corpus beatae virginis et martyris Anastasiae nitidissimo loco quinto nonas octobris recondidit.«[35]

Svakako ova legenda vezuje Zadar s Vizantijom i hagiografski daje najstarija obavještenja o neposrednom crkvenom odnosu dalmatinskog grada s Carigradom. Ali ovo su *Laudes* u počast svetitelja, dakle posve sakralnog značenja.

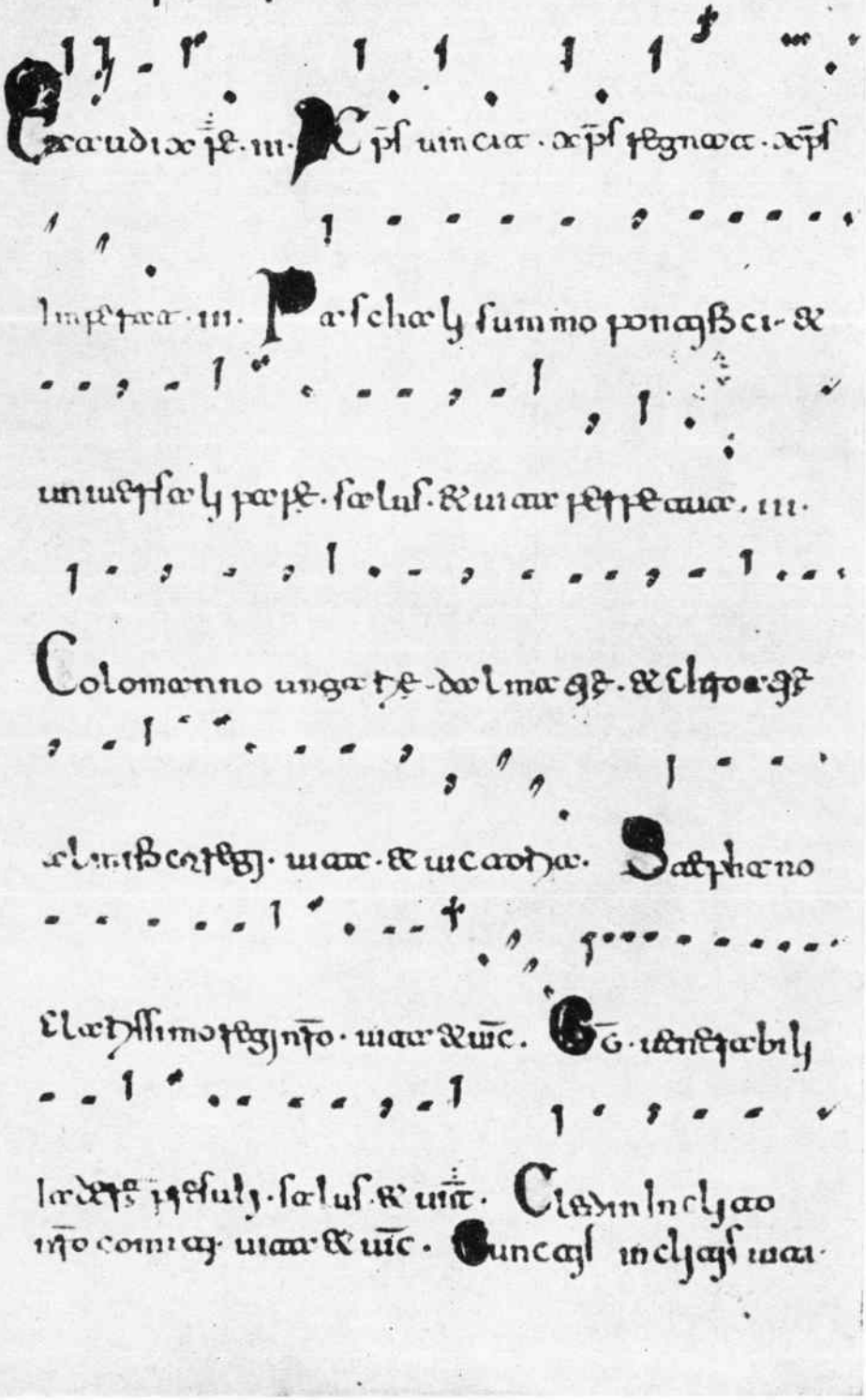
Međutim, najstarija vijest o pjevanju crkvenih *Laudes* iskazivanih predstavnicima državne vlasti pripada hiljaditoj godini, ili možda nešto ranije, kad se mletački dužd Petar II. Orseolo nalazio na pobjedono-

[33] Kod Vizantinaca to su *eufemia ili eirenika. Eufemein* = *laudes* imperatori acclamare ... *Eufemia* = *eulogia* = Cum vero Laudes dicerentur in aedibus sacris inter Sacrae liturgiae officia, eas incipiebant Psaltae. Du Cange, *Glossarium ad scriptores mediae et infimae graecitatis*, Vratislaviae 1891, 450. – Du Cange, *Glossarium mediae et infimae latinitatis* t. V. (Niort 1885) 45–47. O tome vidi veliku literaturu u H. Leclercq, *Laudes Gallicanae* u F. Cabrol – H. Leclercq, *Dictionnaire d' archéologie*, t. VIII. Paris 1929, c. 1909.

[34] Gavro Manojlović, *O godini »Prijenosa sv. Anastazije« u Zadar*. Vjestnik kr. hrv.-slav.-dalm. Zemaljskog arkiva, III, Zagreb 1901, 104–113.

[35] F. Rački, *Documenta*, 309. Ovakva vrsta Laudes, koje su se pjevale u čast svetitelja zabilježene su i u rapskim *Miracula s. Christophori*, koja potječu iz 1308., a napisao ih je rapski biskup Grgur. Čudo se navodno desilo 1075. u vrijeme pohoda Normana u Dalmaciju, pri njihovoj opsadi Raba. Kad su građani nosili svečevu glavu na zidine tvrdave, oni su u procesiji iskazivali *Laudes*, »cum hymnis letaniis et orationibus ceperunt magnis vocibus ad dominum proclamare.« D. Farlati, *Illyricum Sacrum*, V, 231. F. Rački, *Documenta*, 456.

Carus qui In parschia & natal d[omi]ni sol rig dic.

Tab. VII. – EVANGELIARIUM JADERENSE

Marburg. Westdeutsche B., ms. Berlin. Theol. lat. quart. 278 XI. st. Dodate su Fol. 1vo. *Laudes Colomanni regis*, C. 1111.

uenit illuc cū³ Iacobo & fra
tib; & ait illis: | Hi sūt sermones quos locutus sum ad uos cū adhuc essem uobiscū³. pro
cessit. & dīc eis: Quos³ quęrit⁊is.
Respondent ei. Ihm nazarenum³.
Dīc eis ihs. Ego sum³. Stabat autē
& Iudas. qui tradebat eum³ cū ipsis.
Ut ergo dixit eis. Ego sum³. abierunt
retrorsum³. & ceciderunt in terā³. | Et
iterum³ ergo interrogauit eos. Quem
quęritis? | Illi autē dixerunt. Ihm nazarenum³. Respondit ihs. Dixi
uob. qm ego sum³. Si ergo me quęritis
sinite hos abire. Ut adim

Tab. VIII. – EVANGELIARIUM JADERENSE

Marburg. Westdeutsche B., ms. Berlin. Theol. lat. quart. 278. XI. st. fol. 69.

snom pohodu u Dalmaciji.[36] To se dogodilo, kako kaže Dandolo, saglasnošću vizantijskog cara Vasilija II. Ivan đakon, duždev kancelar, ma da nije lično učestvovao na tom agresivnom pohodu, imao je svakako mogućnosti, da se iz prve ruke tačno obavijesti o svemu, što se događalo u Istri i Dalmaciji, naime, kako je to lako dužd podložio Dalmaciju. Da bi se Veneciji trajno iskazivala potvrda, da je ona gospodarica Dalmacije, dužd je zatražio od biskupa osvojenih gradova, da mu u crkvi, na određene praznike, t. j. na Božić i Uskrs, pjevaju *Laudes*. Kroničar Ivan đakon opisuje upravo ovaj zadobijeni duždev zahtjev prilikom boravka na Osoru. On kazuje: »Deinde vastum velificando aequor Absarensem ad urbem delati sunt. Ubi non modo cives, verum omnes de finitimis *tam Romanorum quam Sclavorum castellis convenientes*, tanti ospitis adventum se praevenisse gaudebant ... Hoc peracto (t. j. položivši zakletvu vjernosti) sacrum diem Pentecosten (t. j. petog juna) solemniter celebrantes, *predicto principi laudis modulamina decantaverunt* ... Altera vero die Jatarensem antequam adpropinquaret urbem, eiusdem civitatis prior cum episcopo et caeteris suum dominium *gaudimoniis potiti* recaeperunt; et ingressi urbem, ibi illius regionis maiores confluentes, eiusdem principis dominationi praeobtabant. Inter quos Veclensis et Arbensis episcopi cum earum prioribus adfuerunt, et pari voto supra sacra ęvangelistarum dicta iuraverunt quod iuxta illorum scire et posse deinceps domni Petri ducis fidem observare debuissent. *Insuper episcopi eisdem sacris confirmaverunt, quo feriatis diebus, quibus laudis pompam in aecclesia depromere solebant, istius principis nomen post imperatorum laudis praeconiis glorificarent.*«[37]

Kako Ivan đakon ništa ne objašnjava, zašto je od biskupa traženo, da se duždevo ime spominje poslije carskog, vidi se, da su *Laudes* bile nesumnjivo uobičajene i već mnogo ranije, a s njima zajedno i molitve u *Exsultetima*. Sve je to u dalmatinskoj crkvi bilo povezano još iz davnina, ali o tome saznajemo dosta kasno iz dokumentacije, tek iz početka IX. i iz kraja X. stoljeća. Ili, ovaj nesumnjivi historijski podatak potvrđuje podatak o *Laudes* u translaciji sv. Anastazije iz IX. stoljeća. One su bile sigurno sastavni dio liturgijskih ceremonija još u predslavensko doba, a onda su s jedne strane preko Vizantije, a poslije u IX. stoljeću i za vrijeme franačke dominacije također zadržane, jer je poznato da su se sa *Laudes* u crkvi pozdravljali Karlo Veliki i njegovi nasljednici.[38]

Najstariji pak primjer dalmatinskih sačuvanih *Laudes* zajedno s notacijom pripada tek početku XII. stoljeća. Rukopis, koji nam je te *Laudes* sačuvao, nastao je u Zadru i po svom beneventanskom morfološkom iz-

[36] F. Šišić, *Povijest Hrvata*, 473–475. F. Rački objašnjavajući Orseolov zahtjev, da mu se u crkvama pjevaju *Laudes*, kaže: »Smisao toga slavospieva, koj je prešao iz crkve iztočne bješe priznanje državne vlasti s crkvene također strane. Tiem načinom otoci i gradovi bizantinske Dalmacije odpadoše od Hrvatske i pridružiše se formalno mletačkoj obćini, koja je i u onom crkvenom obredu izražena ostala«. (F. Rački. *Borba Južnih Slovena za državnu neodvisnost u XI. vieku*. VII. Rad JAZiU, XXV, 1873, 197.)

[37] F. Rački, *Documenta*, 426.

[38] Du Cange, *Glossarium*, t. V. 46.

gledu, svakako u krševanskom skriptoriju. To je Evanđelistar, koji je napisan finom kaligrafskom beneventanom i po svojim paleografskim osobinama vrlo je blizu Većeneginom evanđelistaru. Rukopis je dugo vremena pripadao crkvi sv. Stjepana u Zadru, koja je kasnije restaurirana u XVII. stoljeću, kad je u nju prenijeto tijelo sv. Šimuna i tada prozvana imenom ovog svetitelja. I ova bibliotečna rijetkost i znamenitost, kako je već rečeno, ne nalazi se više u Zadru.[39] A o ovim *Laudes* ima nekoliko historijskih i neumoloških rasprava, koje pripadaju domaćim i stranim stručnjacima.[40]

[39] Itinerar ovog zadarskog rukopisa značajan je za prilike, koje su u XVIII. kao i u XIX. st. vladale u Zadru s obzirom na nečuvanje crkvenih dragocjenosti, koje su bile povjerene brizi crkvenih ljudi. Jer za njihova otuđivanja u prvom redu oni su odgovorni. Tim su se itinerarom zabavili u prvom redu Antonin Zaninović, a onda dom R. J. Hesbert, kojih se rezultati nalaze u njihovim studijama o tom žalosnom pitanju. O tome još u slijedećoj napomeni pri citiranju njihovih radova.

[40] Prvi se rukopisom zabavio i opisao ga zadarski crkveni historičar Carlo F. Bianchi u svome djelu *Zara cristiana*, vol. I, Zara 1877, 538–540. On je i prvi objavio tekst ovih *Laudes* u čast kralja Kolomana i ostalih velikodostojnika, a tako isto i nekoliko historijskih zapisa, koji se nalaze na posljednjem foliju rukopisa. Bianchi je također i prvi, koji je predložio datiranje *Laudes*, a s time i čitavog rukopisa, što će vezivati zajedno i svi ostali proučavatelji njegovi, što je, kako je već rečeno, bilo pogrešno. Bianchi misli, da je rukopis, dakle i *Laudes*, nastao 1108. Vjekoslav Klaić je na osnovi Bianchijevih podataka i Bianchijeve transkripcije podvrgao historijskoj analizi tekst *Laudes*, kao i zapisa s posljednjeg folija, u raspravi *O neupotrebljenom dosad prilogu za hrvatsku povijest na početku XII. stoljeća*, Vjestnik kr. hrv.-slav.-dalm. Zemaljskog arkiva, III, 1901, 1–5. Klaić datira *Laudes* s 1105. godinom. Na *Laudes*, kao i na čitav rukopis, osvrnuo se i drugi zadarski historičar, Vitaliano Brunelli, u velikom djelu *Storia della città di Zara dai tempi più remoti sino al MDCCXV*. P. I., Venezia 1913, 275. Brunelli je prvi, koji zna, da je rukopis nestao »in questi ultimi anni«, ma da je to bilo dosta davno prije nego što to Brunelli saopćava. Brunelli datira rukopis i *Laudes* s 1111, Tadija Smičiklas u svom *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, II, Zagreb 1904, 393, datira ga očigledno slažući se s Klaićem s 1105. Historijsku i neumološku analizu proveo je prvi don Antonin Zaninović u raspravi *Laudes iz početka 12. vijeka u Evanđelistaru zadarske crkve sv. Šimuna*, Sveta Cecilija, 1926, Zagreb, br. 1, 1–8. Zaninović prvi objavljuje smanjeni faksimil tih *Laudes*. Zaninović je također prvi, koji je unio nešto više svjetlosti u nestanak rukopisa. Pri tome mu je bio od pomoći don Frano Bulić, koji je utvrdio i ime krivca za taj nestanak, ali ga Zaninović skriva pod tačkicama. Berlinska biblioteka kupila je rukopis od antikvara L. Olschija 1893, kuda je dospio iz Zadra. Što se tiče starosti rukopisa, Zaninović smatra, da su *Laudes* kao i čitav ostali rukopis nastali između 1107–1111. Prije dvije godine objavio je briselski *Scriptorium* (Vol. VIII. Fasc. 2, 1954, 177–204) neumološku studiju benediktinca dom R. J. Hesberta, *Evangeliaire de Zara (1114)*, u kojoj se u uvodu zadržao i na historijskoj strani interpretacije tih *Laudes*. Dakako, on je na toj strani svoga rada dosta zatajio, ne poznavajući prethodne radove, štaviše ni Zaninovićev neumološki prilog, koji bi za njega bio od velike potrebe. Poznaje samo Ljubićeve *Listine* (1868) i Kukuljevićev *Codex diplomaticus* (1875). Dakako ne zna ni za Šišićevu *Povijest Hrvata za kraljeva iz doma Arpadovića (1102–1301)*, I dio *(1102–1205)*, Zagreb 1944., koja bi mu bila sigurno od nemale pomoći. Tu se Šišić, koji je također objavio tekst *Laudes* (o. c. 23, b. 39) pri datiranju odlučuje za vrijeme 1113–1115. Pa ipak, Hesbert je sasvim pravilno postavio hronološke granice za postanak *Laudes*, t. j. kao terminus ante quem non i post quem non, jer je smatrao, da je Koloman umro 1114., što je i opet pogrešno. Međutim 1114. godina se može sasvim dobro podudarati s krunisanjem Kolomanova sina Stjepana II., koji se također spominje kao »rex noster«. Dragocjeni su podaci dom Hesberta, da je objavio podatke iz curriculum vitae ovog rukopisa, koji je najzad krivicom kanonika katedrale u Zadru odlutao u

Pa opet, o njima se može još štogod reći, što već prijašnji istraživaoci nisu zapazili. Tako, prije svega, same *Laudes* dodate su evanđelistaru naknadno i s njime su povezane kao prvi list, na čijoj je retro strani ispisan tekst Laudes i nad njime dodate neume melodija, koje su služile đakonu, odnosno pjevačima pri njihovu pjevanju. Conspectus generalis duktusa *Laudes* i ostalog teksta evanđelistara je na prvi pogled različan. Dakako, taj tekst je ispisala druga ruka, nešto kasnije, možda kojih dvadesetak godina nego što je već bio izrađen *Evangeliarium*, koji ja nazivam *Jaderense* za razliku od *Evangeliarium Većenegae*, ma da i ovaj potječe iz istog skriptorija.[41] Ova paleografska činjenica nimalo ne umanjuje vrijednost *Laudes* niti mijenja ma u čemu odnos tog dijela rukopisa prema ostaloj zasebnoj cjelini. O samoj suštini *Laudes* kao i o njihovu datiranju mogu se još reći nekoliko utvrđenih zapažanja.

Prije svega potrebna je potpuna paleografska transkripcija, da bi se mogla dati i njena ocjena.

1. Laus quę in Pascha et Natali domini[42] post Euangelium dicitur.
2. Exaudi Christe. III. Christus uincit. Christus regnat. Christus.
3. imperat. III. Paschali summo pontifici, et
4. uniuersali papę, salus, et uita perpetua. III.
5. Colomanno Ungarię, Dalmatię, et Chroatię
6. almifico regi, uita et uictoria. Stephano
7. clarissimo regi nostro, uita et uictoria. Gregorio uenerabili
8. Jaderę presuli, salus, et uita. Cledin inclito
9. nostro comiti, uita et uictoria. Cunctis inclitis uita.

Ove *Laudes* nisu anonimno sastavljene. Štaviše, sastavljač se nije zadovoljio ni sa siglama, kao u slučaju *Exsulteta* u Većeneginu evanđelistaru, nego je potpuno ispisao sva imena velikodostojnika. Ovdje se redom spominju papa Paskal II. (1099–1118), kralj Koloman, koji u Hrvatskoj i Dalmaciji vlada od 1102., zapravo u Dalmaciji od 1105. do 1116., a ne kako to misli dom Hesbert do 1114. Comes Cledin nam je dobro poznat u dokumentima od 1105. do 1118.[43] Određenu smetnju za datiranje stvara ime biskupa Grgura. Farlati smatra, da je biskup Grgur umro poslije 1111., jer se tada posljednji put javlja u dokumentu, dakako koji

Mletke, a odatle u Berlin, i najzad za Drugog svjetskog rata u Marburg. Od 1841. do 1875. mijenjaju se »čuvari« i »vlasnici« u Zadru. Kanonik Grisogono Sokota prodao je rukopis za 397 lira! (Hesbert, o. c., 185–186). Dakako, dom Hesbert nije obaviješten ni o jugoslavenskim dostignućima u pogledu paleografskih osobina dalmatinske beneventane, dosljedno ne zna ni za moje rezultate iz 1920., 1928. i 1952. Uza sve to studija dom Hesberta ostaje dragocjen naučni prilog, jer prije svega daje pored muzikološke analize i detaljan opis sastavnih dijelova čitavog evanđelistara (o. c., 190–195).

[41] O tome će biti više riječi u izdanju *Evangeliarium Većenegae*.

[42] Čitanja Bianchija, Klaića, Smičiklasa, Brunellija i Zaninovića. Najtačnije je Zaninovićevo čitanje, osim sitne griješke pri obilježavanju jedne skraćenice. Hesbertova transkripcija nije paleografski vjerna. Jednako skraćenicu Natal on čita Natale, dok je Zaninović to naširoko raspravio, da treba čitati Natali, a ne Natale. I Šišićeva transkripcija nije tačna, jer je donosi prema Bianchiju, odnosno Smičiklasu.

[43] V. Klaić, o. c., 3–4.

je sačuvan. Njegov navodni nasljednik, biskup Marko, po svemu se čini, uopće ne postoji, jer je on izmišljeno lice u jednom falsifikatu mnogo kasnijem od 1111., koji je u XIII. stoljeću učinjen za rapsku crkvu.[44] Prema tome Grgur je mogao upravljati zadarskom dijecezom i 1114. kao i kasnije, jer se sigurno ime zadarskog biskupa Mihe spominje tek godine 1124.[45] Kralj Stjepan II., kako je to Šišić pokazao, krunisan je poslije smrti svoga starijeg brata, 1113. ili 1114.[46] Prema tome sastav ovih *Laudes* može da se datira s krajem 1113. ili već početkom 1114., što ne znači da je to moglo biti i 1115., t. j. u vrijeme, dok su još živjeli zajedno otac i sin, Koloman i Stjepan II.

Svakako upada u oči, da se u ovoj liturgijskoj pohvalnoj molitvi nikako *ne spominje* vizantijski car, ni anonimno u skraćenici, niti siglom, pa dakako ni ispisanim imenom. Ova šutnja o vizantijskom caru, još uvijek Aleksiju, koji se u Većeneginu evanđelistaru i njegovu *Exsultetu* spominje bez ikoga drugoga od vrhovnih državnih vlasti, svakako rječito odražava političke promjene, koje su nastupile za vrijeme vladanja kralja Kolomana. Odnos Kolomanov prema Zadru od 1102. do 1105., kad je trijumfalno ušao u Zadar, najrječitije pokazuje i Kolomanove tendencije, da i Zadar, kao i ostale vizantijske gradove posve podredi svojoj vlasti.[47] To mu je uspjelo već 1105. godine, a ne tek 1107., kako je to uporno branio F. Šišić.[48]

Kako je dosad pokazano, u Dalmaciji su postojale *Laudes*, koje su se iskazivale ili u čast duhovnih ili svjetovnih poglavara, na dva osnovna praznika, na Božić i Uskrs, poslije otpjevanog evanđelja, za vrijeme same liturgije. Zatim, bilo je i takvih, koje su se iskazivale u počast svetitelja, kao što su to pokazala *Miracula s. Anastasiae* i ona *Sancti Christophori*, u procesijama. Za Kolomanove *Laudes* je sigurno, da su se one i već prije nego što su napisane ove ili 1114. godine, svakako od trenutka, kad je trijumfalno ušao u Zadar 1105., pjevale u crkvi. Prvima je zacijelo lično prisustvovao, a nije isključeno i koji put kasnije, jer imamo opravdanih naslućivanja, da je Koloman dolazio i kasnije u Zadar, pogotovo kad bi boravio u kraljevskom Biogradu na moru. Pa i sama legenda hoće, da je Koloman upravo u Biogradu na moru umro i da je sahranjen u crkvi sv. Marije u Zadru.[49] Ali, bilo je i *Laudes*, koje su se javno iskazivale vladarima. Tako se zna, da je kralj Andrija, kad je ušao u Trogir, doživio burno otpjevane Laudes. »... Traguriensem civita-

[44] F. Šišić, *Enchiridion fontium historiae Croaticae*, Zagrabiae 1914, 631–640.
[45] D. Farlati, *Illyricum Sacrum*, V, 54.
[46] F. Šišić, *Poviest Hrvata za kraljeva iz doma Arpadovića*, 23–24.
[47] F. Šišić, *Enchiridion*, 593 i dalje. Isti. *Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara*, 625–650. Isti, *Poviest Hrvata za kraljeva iz doma Arpadovića*, 1–24. Tako isto i J. Ferluga u svojoj disertaciji govori o ovome. Zanimljivo je, da Balint Homan, *Geschichte des ungarischen Mittelalters*, I, Berlin 1940, 379 ne poznaje zadarske *Laudes*.
[48] Vidi o tome u mome djelu *Chartulare sancti Petri in Selo*, Zagreb 1952, 206, b. 65. Isto tako će se još opširnije o tome govoriti i u *Chartulare sanctae Mariae Jaderensis*, koje se djelo nalazi pred štampanjem.
[49] O tome u *Chartulare sanctae Mariae Jaderensis*.

tem intravimus, ubi una a clero et universo populo *in honore et gaudio recepti laudes hymnidicas honorabiliter recepimus ...*«[50]

Međutim, treba reći, da su takve *Laudes* bile poznate i našim glagoljašima, i da su ih oni pjevali hrvatski. Takva jedna manifestacija, javna i crkvena, dogodila se upravo u Zadru, 1117., kad je papa Aleksandar III. na svome putu za Veneciju, ploveći uz dalmatinsku obalu, zastao u Zadru puna četiri dana, da bi onda produžio na sastanak s carem Fridrikom Barbarosom. Bilo je to tačno od 14. do 17. marta. Papa je bio izvanredno svečano dočekan, i onda u procesiji ispraćen od mnoštva naroda do crkve sv. Stošije. Narod je pjevao laude i kantike na hrvatskom jeziku, kako o tome izvještava jedan od učesnika, iz papske pratnje, kardinal Bozon, »*cum inmensis laudibus et canticis altisone resonantibus in eorum sclavica lingva.*«[51]

Kako li su tek svečane morale biti pobjedonosne *Laudes*, koje su Zadrani pjevali u crkvi sv. Krševana poslije znamenite pobjede nad Mlečanima 14. maja 1190. U dokumentu, koji je istog dana izdan u korist manastira sv. Krševana, kaže se među ostalim i ovo: »... in sancti Chrisogoni ecclesia post bellum cum Venetis habitum et post victoriam de castello in promontorio Treni quondam erecto nobis celitus destinatam, ad eiusdem sancti Chrisogoni patroni nostri pie translationis festum deuo-

[50] Johannes Lucius, o. c. l. II. c. VI. T. Smičiklas, *Codex diplomaticus*, II, 361. Lučić je nesumnjivo prisustvovao pjevanju takvih *Laudes* u svome rodnome Trogiru, kad ih vrlo živo opisuje, na slijedeći način. »Canuntur autem hae laudes Tragurii inter Missae solemnia a duobus ex Canonicis Umbonem ascendentibus, Choro loco populi respondente et loco imperatoris summo Pontifici acclamatur, quod quando evenire potuerit, infra conjectabitur ...« Zatim daje jedan vrlo širok primjerak tih *Laudes*, koji pokazuje, kako su se one tokom stoljeća široko razvile. A onda, produžuje: »Hae autem laudes nunc canuntur in his tantum civitatibus, quae olim Romanorum, vel Dalmatarum nomen retinuere, ut dictum est, quae Imperiales dictae fuere ad differentiam Croaticarum, quae Regales suntque Ragusium, Spalatum, Tragurium, Iadra, Arbum, Viglia ...« A, onda, govoreći, kako se u njegovo vrijeme ne pjevaju u Kotoru, Lucijus podvlači, da su *Laudes* na snazi još uvijek u Istri. »Canuntur quoque hodie ex more antiquo. Iustinopoli Istriae Civitate, quam quamvis Occidentali Imperio paruisse, et Marchionibus Istriae subditam fuisse, reperiatur; tamen Caroli Magni temporibus Graecos adhuc, uti maris Dominos, recognovisse supra relatum est, ideo more antiquo Orientali servato, laudum cantu, superioritatem Adriatici Impp. Orientalibus Iustinopolitanos olim detulisse apparet, quem antiquum morem sub Venetorum dominio, simul cum Dalmatis hodie servant.«

[51] Ovo mjesto kod kardinala Bozona talijanska historiografija je loše interpretirala, kao da je to bio vulgarni jezik dalmatinskih Romana. Međutim sada je to pitanje definitivno raspravio Ante M. Strgačić, *Papa Aleksandar III. u Zadru*, Radovi Instituta JAZiU u Zadru, I, Zagreb 1954, 165, 153–187. Strgačić transkribuje Kolomanove Laudes prema Bianchiju, ma da poznaje bolju Zaninovićevu. Strgačić daje zanimljivo obavještenje o jednom zadarskom rukopisu, *Acclamationes*, koji je prepisao don Šime Vitasović, kanonik katedrale sv. Stošije 1677., a nalazi se u biblioteci kaptola sv. Stošije. Melodije su dvoglasne. Postojale su još i laude-aklamacije, koje je narod na hrvatskom pjevao javno na trgu prigodom raznih svečanosti. (O. c., 183–184, b. 184.) Posljednji put su se Laudes pjevale u zadarskoj katedrali za cara Karla na Uskrs 1918., kojima je prisustvovao i A. Strgačić.

Brunelli (o. c. 276) zna, da su se hrvatske laude pjevale također i u nekim zadarskim crkvama.

tissime celebrandum conuenissemus, et omnipotenti deo ac omnibus sanctis eius et precipue huic sacratissimo martiri tutori ac protectori nostro preces humilitatis, effundentes, *laudes* et gratias de euasione maximi periculi et collatione uictorie ac omnimodi percepti beneficii deuote retulissemus ...«[51a] Da su te *Laudes* bile pjevane ne samo na latinskom, nego i na hrvatskom jeziku od strane glagoljaša, jedva bi se smjelo posumnjati, kad znamo za prethodan slučaj iz vremena pape Aleksandra III.

Nema sumnje, da su i mletački duždevi polagali veoma mnogo na tu crkvenu ceremoniju, jer se tako davalo na znanje građanima pod vlašću Venecije u Dalmaciji, da je njihov vrhovni gospodar Venecija. Poslije borbi između Zadrana i hrvatsko-ugarske vojske kralja Bele III., s Mlečanima, Bela se morao odreći Zadra (1244) u korist Venecije. Znatan dio građana izbjegao je i sklonio se u Nin. Najzad 1247. oni su se vratili pod vrlo teškim uvjetima, o čemu govori ugovor, koji su poraženi Zadrani pod zakletvom morali priznati. Među tim uvjetima ima i ovo: »*Clerus autem bis in anno, videlicet in nativitate domini et in pascha resurrectionis, laudes cantabunt in maiori ecclesia solempniter domino duci et domino patriarchae atque archiepiscopo suo et commiti omni anno, propter quod benedictionem recipiet consuetam.*«[52] Dakle, u ovome se jasno odražava i onaj već naprijed spomenuti zahtjev dužda Petra Orseola, kad je hiljadite godine zaposjedao, saglasnošću Vizantije, dalmatinske gradove i ostrva. Tako se to, u crkvama, mijenjalo u Dalmaciji, kako su se mijenjali i gospodari. Kad je hrvatsko-ugarski kralj Ludovik Anžuvinac 1358. za pola vijeka potisnuo Mlečane s dalmatinske obale, u Dalmaciji su se pjevale *Laudes* opet u slavu hrvatsko-ugarskog kralja.[53]

Kad se uporede podaci, koje nam daju sačuvani *Kanoni*, *Exsulteti* i *Laudes*, onda se svakako dobija zanimljiva slika u odnosu crkve prema državnoj vlasti, a tako isto i određeni politički momenti, koji su u njima

[51a] T. Smičiklas, Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavonie, II. Zagrabiae 1904, 244.

[52] Šime Ljubić, *Listine o odnošajih između Južnoga Slavenstva i Mletačke republike*, I, Zagreb 1868, 69. (MSHSlM, vol. I.)

[53] U već opisanom rukopisu *Evangeliarium Absarense* nalaze se kratke *Laudes* na jednom foliju kao dodatak, pripis, XIV. stoljeća. Tu se kaže: »Exaudi Christe (ter) domino papae *Gregorio* summo pontifice (!) et universali papae salus, honor et vita perpetua; cunctis incliti (!) vita; Domino *Lodoico* regis (!) Ungariae salus, honor et vita, victoria; cunctis inclita vita; Dominico *Michaeli* episcopo Absarense (!) et totius insule salus, honor et vita perpetua. Domino *Saraceno* (in paradisio, neko je kasnije natpisao), comite Absarense (!) et totius insulae salus, honor et vita, victoria. Cunctis incliti (!) vita.« A. Ebner, o. c., 153, b. 2 krivo je interpretirao i datirao spomenute ličnosti. On smatra, da je to papa Gregorije X. (1271–1276), ali to nije on, nego Gregorije XI. (1370–1378), zatim *Lodoico* nije kralj Vladislav (1271–1292), već kralj Ludovik Anžujski (1342–1382), a osorski biskup Mihailo nije onaj, koji je na čelu osorske dijeceze od 1290–1293, već Mihailo Zadranin, koji se spominje na Osoru već 1363. i 1364., ali se za njegova nasljednika zna tek 1390. Jedino nam zasad nije poznat comes Saracenus. Prema tomu, sve se to može sigurnije datirati poslije 1358., kad su Mlečani bili prisiljeni da Zadarskim mirom i ugovorom napuste Dalmaciju. Kako je papa Gregorije ovdje najuže hronološki označen, onda ne može biti sumnje, da su te *Laudes* unijete u Osorski Evanđelistar poslije 1370., a svakako ne i poslije 1378.

odraz istinske historijske stvarnosti. Tako u osorskom *Exsultetu* (1081–2) od svjetovnih lica spominju se *imperator* i *rex*, u zadarskom *Exsultetu*, u Većeneginu evanđelistaru (1095–6) samo se moli za *imperatora* i *priora*, a nikako i za kralja, u Kolomanovim pak *Laudes* (c. 1114) nalazi se samo spomenut on i njegov sin, oba kralja, i zadarski comes, ali nikako i vizantijski car. Jedva da bi se moglo naći i u nekoj kronici ubjedljivijih promjena, koje su se u državnoj upravi u vizantijskoj temi Dalmaciji zbivale u drugoj polovici XI. stoljeća, kao i na početku XII. stoljeća, samo za tri i po decenija. Kasnije mletačke *Laudes*, ili bolje dalmatinske pod mletačkim suverenitetom, spominju samo dužda, a kad je ta dominacija prekinuta, opet se te pohvale iskazuju hrvatsko-ugarskom kralju. A onda, od definitivnog pada Dalmacije pod Veneciju (1409 i slijedećih godina, 1420) sve do njene propasti u Campo Formiju (1797) slavio se u dalmatinskim crkvama mletački dužd. Neobično sugestivan je tekst tih *Acclamationes* ili *Laudes* zabilježen u zapisniku o provincijalnom sinodu, koji je održan u Zadru, augusta 1598. pod predsjedanjem nadbiskupa zadarskog Minucija Minuci. One su pjevane na kraju održanog sinoda. Ovaj opširniji tekst potvrđuje sve ono, što je o *Laudes* naprijed izlagano.[53a] Tada pak, do 1806., kad je Dalmacija došla za kratko vrijeme pod austrijsku vlast, molilo se za austrijskoga cara, a onda poslije poraza kod Austerlitza i mira u Bratislavi (26. XII. 1805) za Napoleona sve do njegova pada, da se opet od 1813. sve do 1918. molilo za austrijskog cara. Otada su *Laudes*, ustvari od Uskrsa ove za Austro-ugarsku katastrofalne godine, zamuknule u Dalmaciji. Tu im je i bio kraj.

IV.

Grčko evanđelje u Evangeliarium Spalatense

Evangeliarium Spalatense djelo je jednog odličnog skriptorija u Splitu iz druge polovine VIII. stoljeća, iz vremena djelatnosti nadbiskupa Ivana Ravenjanina. U ovom nesumnjivo najznamenitijem i najstarijem ruko-

[53a] D. Farlati, *Illyricum sacrum*, V, 154. »Acclamationes in fine Synodi... Serenissimo Domino Domino Marino Grimano nostro clementissimo Principi, totique Reipublicae Venetae salus, victoria, gloria, et felicitas aeterna. R. (esponsorium): Concede omnipotens Deus Principi nostro perpetua pace laetari, et in ea divini nominis tui gloriam, et rectae fidei cultum semper augeri, omnesque hostium suorum conatus dexterae tuae virtute collidi.

Universae Dalmaticae provinciae, et Jadertino populo pax, salus, securitas, abundantia, omniaque bona, quae timentibus Deum promittuntur. R. (esponsorium): Roganus te clementissime Pater, ut universam Dalmaticam oram, et imprimis fidelem populum Jadertinum, te unum Deum in vero amore, et timore colere doceas, ut per tuam misericordiam post praesentes calamitates caelestem benedictionem, omniaque animi, et corporis bona consequatur, ac perpetuo te concedente perfruatur. Intercedant pro nobis apud divinam Majestatem tuam Sanctissimi Protectores nostri Anastasia, Grisogonus, Zoilus, et Beatus Simeon, qui Unigenitum Filium tuum gestavit in ulnis. Amen. Amen. Amen. Fiat. Fiat. etc.«

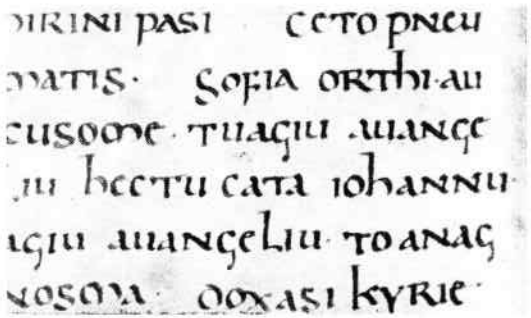
pisu, koji nam je sačuvan iz vremena poslije dolaska Slavena u Dalmaciju, nije samo dragocjena paleografska rijetkost divne poluuncijale, nego i zanimljiv kulturno-historijski spomenik, u kome ima lijep broj raznih historijskih podataka iz prošlosti splitske nadbiskupije.

Ovdje nam je zadatak, da u vezi s našom temom, ukažemo samo na jedan vrlo značajan momenat, koji se trajno čuva u tom evanđelistaru, koji je bio inače određen za liturgijsku upotrebu, a ne samo za literarnu.[54]

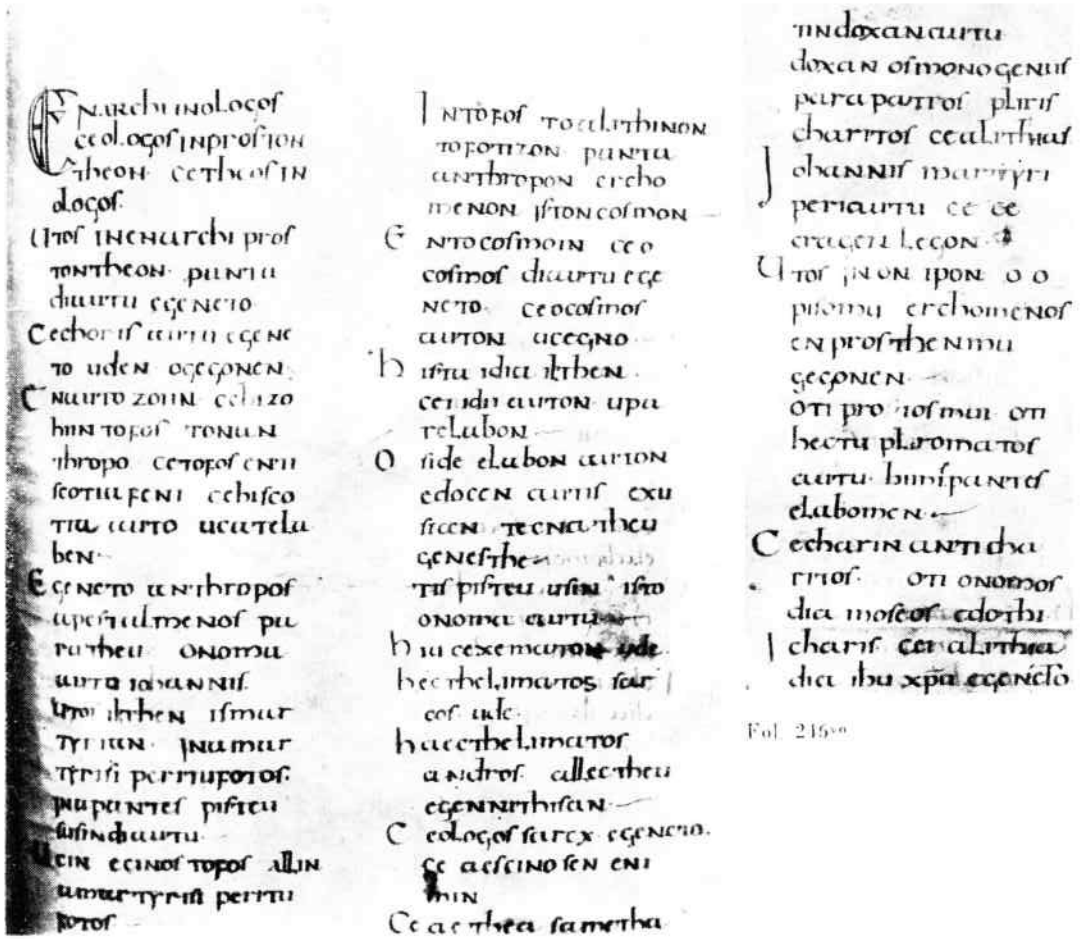
Naime, na fol. 245vo do 246vo nalazi se grčki tekst čitavog Ivanova evanđelja (I, 1–17), koje se inače pjeva na svečanoj službi na prvi dan Uskrsa. Naime, u rimskoj crkvi bio je od davnina običaj, da se to evanđelje pjevalo najprije na latinskom i grčkom jeziku, a kasnije su se dodavali i neki drugi nacionalni jezici, a u Dalmaciji i slavenski. Međutim, ovo grčko evanđelje nije ispisano grčkim slovima nego latinskim, poluuncijalom, osim prvih šest redi, koji su ispisani kao uvodna svečana responzorija uncijalom, osim jednog jedinog slova *e*, koje je također poluuncijalno. Osim toga transkripcija cijelog teksta je fonetska, pa nam s te strane daje sigurnu potvrdu, kako je taj grčki jezik zvučao u uhu splitskog Latina u drugoj polovini VIII. stoljeća, odnosno kako je on ovaj tekst grčki izgovarao, čuvši ga nesumnjivo od nekog Grka, koji se tada nalazio u Splitu, ili Latina, koji je svakako poznavao grčki jezik. Samo tako mogao je ovaj kaligraf zapisati grčki tekst fonetski, uglavnom vrlo pravilno, sa stvarno vrlo malo odstupanja od osnovnih principa, koji su vrijedili za izgovaranje klasičnog teksta. Split, kao grad i kulturno središte, koje tek nastaje i nalazi se u početnim fazama razvitka, bio je svakako više pod utjecajem latinizma nego stare, vizantijsko-grčke tradicije. Zato ovo neznalaštvo latinskog kaligrafa grčkog pisma, ne ukazuje na neko osobito inferiorno neznanje onog vremena. Jer i u ostaloj zapadnoj Evropi tada nije bilo mnogo bolje, te su dobri poznavaoci grčkog jezika i pisma dosta rijetki.[55] Svakako prilike u drugoj polovini VIII.

[54] V. Novak, *Najstariji dalmatinski rukopis. Evangeliarium Spalatense*, Split 1923, 72–86.

[55] Victor Gardthausen, *Griechische Paläographie*, II, Leipzig 1913², 257–258. D. Kniewald je upozorio na takvo neznanje grčkog jezika u znamenitom zagrebačkom *Missale antiquissimum*, MR 165, koji pripada kraju XI. stoljeća. Ovo neznanje se pretakalo i u štampani zagrebački misal, 1511. Kniewald kaže: »Inače nije, kako se čini, redaktoru MR 165 grčki odviše poznat, jer na veliki petak fol. 75. piše konstantno *atheos* zajedno, pa je to tako vjerojatno odavle prešlo i u kasnije kodekse zagrebačkog obreda, te i zagrebački štampani misal 1511 kao božje ime navodi: *Otheos* (zajedno pisano). Među pravovjernim formulama ispovijesti vjere nalazimo fol. 9. i ovu, koja odaje potpuno nepoznavanje grčkog jezika i ispravnog smisla grčkih riječi: »... qui totum ex uno et unum. De *homine usion. Homo usion* ergo in diuinitate patris filius, *Homo usyon* patri et filio et spiritus sanctus. *Homo et usios* deo et homini, unus filius, manens deus in homine suo in gloria patris ...« (D. Kniewald, *Zagrebački liturgijski kodeksi XI.–XV. stoljeća*. Croatia Sacra, X, Zagreb 1940, 12.) Takvih bi se primjera nedovoljnog poznavanja grčkog jezika moglo i više navesti. Takav slučaj pokazuje i splitski đakon Majo, koji je prema porudžbini splitskog nadbiskupa Pavla (1010–1030) napisao *Liber psalmorum* (danas u zagrebačkoj Metropolitanskoj biblio-

Fol. 215vo

Fol. 215vo

Tab. IX. – EVANGELIARIUM SPALATENSE

Riznica Splitske katedrale VIII. st.

stoljeća, kad se u Splitu akcijom Ivana Ravenjanina organizuju novi uvjeti za čvršću i svestraniju djelatnost rimske crkve, ne samo među Latinima, nego još više među još uvijek poganskim Slavenima, kojih se pogansko svetište nalazilo na vrhu Mosora, o čemu još u XI. stoljeću govori toponim Perun. Grčki jezik u gradu, koji je bio u stadiju nastajanja, nije imao svojih prethodnih faza razvitka i postojanja, kao na primjer u Zadru ili Trogiru, gdje se očuvala stara vizantijska tradicija od V. stoljeća pa nadalje, jer ta dva grada nisu bila razorena, kao što je to bila Salona. Zadar, sjedište vizantijskih prokonzula i stratega, zacijelo je imao i građane, koji su bili Grci u službi vizantijske vlasti. Odatle i velika razlika u tradicijama Zadra i Splita, jednog starog grada, a drugog novajlije sa svim vrlinama i manama, koje je moglo da ima mjesto i grad, koji tek počinje da stvara svoju historiju, izgrađuje svoju vlastitu tradiciju dosta različitu od one Zadra. Ovu osnovnu razliku između ova dva dalmatinska kulturna i politička medievalna središta dobro je zapazio s pozicija vizantijske historije Steven Runciman, ma da za to nije imao baš naročito obilje dokumentacije. Stoga su njegove misli to značajnije i one će zaslužiti, da ih jugoslavenski historičar potkrijepi novim i širim svjedočanstvima nego što ih je on imao. On kaže: »Dalmatia had however, a strategе appointed from Constantinople. On the two occasions on which his name has survived, he was a local magnate, the Mayor of Zara. Zara must therefore, have been the seat of such Greek administration as there was in Dalmatia, and also the base from which Greek influence was dissiminated. It is significant that Nona, whose bishop was the great champion of Cyrillism, is situated under twenty miles from Zara.« A za ulogu Splita, određeno i historijski vjerno, kazuje Runciman: »The great proof of the decline of Byzantine influence in Illyricum is to be found in the ecclesiastical settlement of Spalato. For some time the position of the Illyrian Churches had been extremely awkward. On the one side there was the Dalmatian clergy of the coast cities, Latin-speaking and under the jurisdiction of the Archbishops of Spalato, for centuries past loyal servants of the Papacy. On the other hand, recently introduced by St Cyril's missions, there was the Slav clergy of the interior, who used the Slavonic liturgy and were less meticulous in acknowledging the papal supremacy. Conflict was bound to rise; the Dalmatian bishops, conscious of their old-established faith, were offended and horrified by these parvenu Slavs, worshipping in a barbarous tongue and disobeying the Holy Father; the Slavs bishops were proud of their popular liturgy and jealous of their freedom. Meanwhile, the secular powers waited a little uncertain how to act.«[55a]

teci kao MR 164), u kome je grčku riječ *hiposterigma* dao u monstruoznoj transkripciji, pa je i mene zaveo na pogrešno čitanje 1920. u *Scriptura Beneventana*, 49, na što me je kasnije upozorio dom G. Morin. Vidi i moju *Latinska paleografija*, 163, b. 38.

[55a] St. Runciman, *The Emperor Romanus Lecapenus and his Reign. A Study of Tenth – Century Byzantium*, Cambridge 1929, 215, 217.

Ovako strani naučnik pogađa suštinu jednog historijskog zbivanja u jednoj vizantijskoj periferijskoj oblasti, u kojoj su se dodirivale tri različite kulturne sfere, vizantijska, latinska i slavenska, koje su u vjekovnoj simbiozi, napose od VIII. do XII. stoljeća ostavile dubljih tragova, nego što se to još danas dopušta. Napose tu privlači pažnju historičara jedna zajednička slavensko-latinsko-vizantijska pojava, koju u sebi krije hrvatski glagolizam, a to je *slavenski jezik*, u *rimskom* bogosluženju, a sa *grčkim* ritusom. Ovaj jedinstven kulturno-historijski fenomen još će dugo privlačiti pažnju historičara, da ga objasni, razradivši ga na vrlo široko postavljenim osnovama. U takvoj svestranosti i sveobuhvatnom sklopu historičar će naći novih odgonetki na ovu hrvatsku milenijsku zagonetku.[56] A sva ta istraživanja tek su još samo na površini.

[56] Da bi se ovo bolje razumjelo, potreban je jedan mali ekskurs. Naime, treba upozoriti na jednu dosad u nauci nepoznatu činjenicu, koja je neobično značajna, a govori nesumnjivo o grčkom stratumu, jezičkom i rituskom, koji je neposredno prethodio glagoljaškom bogosluženju u Dalmaciji. Naime, na ovu činjenicu upozorio je u jednom studioznom traktatu krčki biskup Antun Mahnić, koji ga je uputio Rimskoj kuriji. Mahnić je inače poznati branilac glagoljice, koja je upravo u to doba, 1898–1899. bila pod teškim udarcima neprijatelja iz Austro-Ugarske, koji su sve preduzimali, da je kurija zabrani iz političkih razloga. Težak udarac za glagolizam u Istri i Dalmaciji predstavljali su *Decretales Sacrae Rituum Congregationis de usu linguae Slavicae*, koje je odobrio 5. augusta 1898. papa Lav XIII., da bi koliko toliko zadovoljio austro-ugarsku diplomaciju, koja je insistirala ne samo na ograničavanju upotrebe glagolizma, nego i na njegovoj zabrani. Kurija je tražila, da se župe klasifikuju u glagoljaške i latinske po principu, da će glagoljica biti i dalje na snazi, ali samo tamo, gdje je ona bila neprekidno u upotrebi kroz zadnjih 30 godina. Kako, međutim, pri postavljanjima kapelana i župnika u pojedinim glagoljaškim župama antiglagoljaški raspoloženi biskupi nisu uvijek slali glagoljaše, nego, tobože zbog nedostatka glagoljaškog svećenika, kapelana ili župnika latinaša, to su nastajali prekidi, koje je kurija željela iskoristiti i ograničavanjem, odnosno smanjivanjem broja glagoljaških župa, koliko toliko, zadovoljiti Beč i Peštu. Na ovu akciju austro-ugarske diplomacije i u kuriji Slavenima ne naklonjenih prelata, biskup Mahnić je uputio Rimskoj kuriji velik i studiozan obrambeni odgovor 20. januara 1899. Među ostalim, biskup pobija mišljenje, da su glagoljaši počeli glagoljati u IX. i X. stoljeću napuštajući navodno prije toga *latinski jezik*. On tvrdi, da je glagoljici prethodio i grčki jezik i grčko pismo, dosljedno i grčki ritus. Mahnićeve su riječi »Dopo già scritta la presente risposta credetti opportuno d'aggiungere alcunchè riguardo all'opinione di coloro che asseriscono la lingua veteroslava essere stata introdotta, originalmente, in luogo della latina. *Questa opinione non ha, dal punto di vista storico, nessuna probabilità per se.* I Croati vennero convertiti al Cristianesimo nell'epoca dal settimo al nono secolo, in un tempo dunque, in cui la lingua latina ancora non era riconosciuta quale lingua liturgica della Chiesa occidentale. Anzi, come dimostra Kraus (*Realencyclopädie*, Bd. I, pg. 685), la stessa Chiesa occidentale (Romana) ritenne la lingua greca, almeno parzialmente, nella liturgia fino al sec. IX. Oltraciò, è da notare che i Croati, venendo dal Nordest, occuparono, sia con violenza ossia con permesso dell'Imperatore, provincie che appartenevano all'Impero orientale greco, dove erano in uso, anche nella liturgia, le lingue greca et altre nazionali. Certo è che i missionari greci, i quali venivano da Constantinopoli a predicare ai Croati, non v'introdussero il latino; ciò che non osarono neppure i missionari venuti da Roma nelle provincie dell'Impero orientale, i quali anzi, come per esempio in Bulgaria, rispettarono e approvarono l'uso della lingua nazionale nella s. liturgia. Basta leggere in proposito il celebre Anastasio Bibliotecario (Liber Pont.). Perfino nelle città di popolazione latina della Dalmazia, come Spalato, Arbe, Ossero ecc. vigeva la lingua greca, almeno parzialmente, sino al secolo XII, come attesta Armellini (*Prelezioni di Archeologia cristiana*, pg. 140). Lo stesso deve dirsi delle chiese appartenenti al Patriarcato d'Aquilea, specialmente quelle dell'Istria. Si po-

Ova transkripcija grčkog evanđelja u VIII. stoljeću jest ovdje u Splitu jedna nesumnjiva, ma i blaga reminiscencija na kulturne veze između Dalmacije i Vizanta. Ove tri stranice u *Evangeliarium Spalatense* svakako su jedinstven primjer srednjovjekovne grštine u dalmatinskom gradu, koji je bio u prvoj fazi svoga razvitka pod dominantnim utjecajem latinizma. Jer sada u ovoj epohi preuzima vodeću ulogu Rim, koji će u Splitu imati svoje najjače uporište ne samo među Latinima nego i pri pokršćivanju gornjeg sloja Hrvata. Ipak, ovo grčko evanđelje, ma da ispisano latinskim poluuncijalnim slovima, kazuje, da ipak ni tu nije mogla da bude mimoiđena stara vizantijska tradicija, koju je Ivan Ra-

trebbe dunque, tutt'al più, opinare (senza però avere dimostrato), *che la lingua paleoslava sia subentrata alla greca, ma giammai alla latina.*« (Prema: Mate Polonijo, *Prvi uzmak glagoljice u Krčkoj biskupiji*, Radovi Staroslavenskog instituta, knjiga 2, 1955, 195–200, b. 10.). Ovi Mahnićevi zaključci zaslužuju, da im se u posebnoj raspravi posveti puna pažnja i detaljnija razrada sa raznih aspekata slavističkih studija.

Nema sumnje, da je u ovim Mahnićevim konstatacijama mnogo toga, što se naslućivalo, kad se ukazivalo na činjenicu, da je stari glagoljaški ritus bio grčki. U grčkom, pak, evanđelju u *Evangeliarium Spalatense* dokumentarna je reminiscencija na drugi dio Mahnićevih izlaganja o zadržavanju grčkog jezika u latinskoj liturgiji u Dalmaciji svakako još u VIII. stoljeću, kad je Ivan Ravenjanin obnavljao staru salonitansku hijerarhiju u novoj splitskoj metropoliji. Sama činjenica, da je prvi nadbiskup obnovljene metropolije došao iz Ravene, u kojoj je i na crkvenom području postojala duga grčka tradicija, njegovana i čuvana ne samo u vrijeme Ravenskog egzarhata, nego sigurno dosta dugo i poslije njegova pada (751). Ma da je on bio ne samo Latin, nego i eksponent rimsko-franačkih interesa u Dalmaciji, svakako suprotnih Vizantiji, on se sigurno u Dalmaciji nije opirao stanju, kakvo je njemu bilo dobro poznato i u njegovoj Raveni, iz koje je ponikao. Znatna grčka kulturna tradicija ravenskog velikog kruga još je dugo poslije pada pod Langobarde na daleko zračila i nije odjednom iščilila dolaskom na vlast novog gospodara. Jako baštinsko kulturno naslijeđe nije ugušeno odjednom ni u novoj državno-političkoj organizaciji, u novoj italskoj državi, rimsko-crkvenoj papinskoj državi, u čijem je sastavu teritorijalno bivši Ravenski egzarhat bio njen osnovni i sastavni dio, pored Rimskog dukata i Pentapola. Na novoj dužnosti i u novim političkim i crkvenim odnosima u Dalmaciji nisu na Ivana negativno djelovali dalmatinsko-vizantijski odnosi u političkim i kulturnim izrazima, kojih je bilo i prije njegova dolaska u Dalmaciju, a bilo ih je u raznim jačim i slabijim oblicima i kasnije za brojnih njegovih nasljednika, mahom Latina. Ova kulturna baština Vizanta kroz puna četiri stoljeća čuvana od dalmatinskih Latina, nije mogla u Ivanu izazvati neki reformatorski stav, da bi tu tradiciju iskorijenio na crkvenom području. Ali, Split, koji tek sada postaje novo crkveno i kulturno središte, ipak će biti nosilac latinizma, nasuprot Zadru, u kome je grčka tradicija bila jača i razgranatija, nego ma gdje drugdje u Dalmaciji. Split sada, od VIII. stoljeća, na sasvim novim osnovama izgrađuje svoj historijski lik, i od samog početka zrači pretežno latinizmom. Oskudnost poznavanja grčkog pisma tako divno ilustrira spomenuto grčko evanđelje. O tome, vrlo lijepo govore i potvrđuju naša osjećanja i naslućivanja upravo spomenuti foliji u *Evangeliarium Spalatense*, na kojima je latinskim slovima ispisano *grčko* evanđelje, upravo u doba djelatnosti Ivana Ravenjanina. Dakako, Ivanovom akcijom latinski jezik bio je itekako favorizovan i on je bio dominantan u Dalmaciji na crkvenom području, sve dok mu se nije pojavio snažan takmac u crkvama, *staroslavenski jezik*, gdjegod je glagolizam uzeo maha među hrvatskim širokim masama, koje su jednim dijelom pristajale i uz latinski jezik. Ovaj *staroslavenski jezik* je u Dalmaciji, kako to sugestivno tumači A. Mahnić, zamijenio u liturgiji *grčki jezik*, koji je itekako bio u upotrebi još i u vrijeme poslije VIII./IX. stoljeća, pogotovo tamo, gdje nije grčka crkvena tradicija bila ugušena rušenjem starih dalmatinskih gradova. Tu mislimo prvenstveno na dva sigurno neosvojena i nerazrušena stara grada, Zadar i Trogir. Odatle je ta stara tradicija upotrebe grčkog jezika u liturgiji bila upravo u njima i jača i više je i dalje

venjanin dobro poznavao još iz svog zavičaja. Kad sam proučavao ovaj znameniti evanđelistar godine 1923., ja sam mogao utvrditi, da je »ono što je još preostalo na koncu VIII. stoljeća razumljiva reminiscencija na staru tradiciju, koja se često očituje i u onakvim kodeksima, koji stoje prostorno daleko od vizantijskog carstva, (-Book of Lindisfarne-). Neki varvarizirani oblici, ispuštanje pojedinih slova, upućuju, da je snaga te tradicije blijedila, a sama transkripcija uvjerava, kako je znanje grčkog jezika u Splitu u to doba bila zapravo rijetkost, ni veća ni manja, nego i u dalekim evropskim skriptorijima.«[57] Utvrđeno je, da je *Evangeliarium Spalatense* bio određen za liturgijske potrebe, za javnu upotrebu u cr-

zračila u novim političkim i kulturnim uvjetima, koji su nametnuti u tim gradovima poslije ustaljenja Slavena u Dalmaciji. To ujedno objašnjava činjenicu, da ta grčka tradicija nije bila posvuda u Dalmaciji jednako snažna, ali da je ona živahnula i ponovno dobila na snazi pri nastojanjima Vizantije, da u danim prilikama više ili manje uspostavi svoju političku vlast u Dalmaciji; a pogotovo kad je u drugoj polovini IX. stoljeća čvrsto organizovana dalmatinska tema, koja će obuhvatiti upravo ova najvažnija uporišta kulturnog i političkog *grčkog* zračenja, koje će simbiotički postojati uz slavenski i latinski elemenat dugo vremena, pa se ne će ni onda prekidati, kad se vizantijska vlast bude zamjenjivala bilo mletačkom, bilo hrvatskih, a onda i hrvatsko-ugarskih vladara. Sve ranije rečeno, a napose Mahnićeva osnovana izlaganja i tvrđenja kazuju mnogo toga o činjenicama, koje su se od sebe nametale kao logična neizbježna stvarnost, ma da se nisu potvrđivala sačuvanim pismenim spomenicima. Međutim, ovdje možemo da se ne samo saglasimo s ovim njegovim tvrđenjima, nego da ih dokumentarno podupremo s izvorom od prvoklasne važnosti. Naprosto stoga, jer taj izvor dolazi iz rimske, upravo vatikanske dokumentacije, a ne iz carigradske ili domaće, slavenskog porijekla. A, ova dokumentacija vezuje se upravo sa Zadrom kao najizrazitijim predstavnikom grčke tradicije u Dalmaciji.

Naime, godine 1198., dakle ništa manje nego osamnaest godina poslije vladavine posljednjeg vizantijskog vladaoca, koji je jednim znatnim dijelom Dalmacije vladao, u Rimu se konstatuje, dakako s negodovanjem, da se u Zadru služi misa još uvijek grčkim jezikom i u crkvama prevladava grčki ritus, čemu treba da bude već jednom kraj. I to, dakle u Zadru, gdje car Manojlo nije za vrijeme svoga vladanja u Dalmaciji uspostavio tu vlast i u Zadru, gdje su građani imali raznih teškoća i borbi zamjenjujući mletačku s hrvatsko-ugarskom vlašću u toku Manojlova vladanja u drugim dijelovima Dalmacije.

Papa Inocent 6. februara 1198. uputio je pismo kaptolu sv. Stošije u Zadru žaleći se na način izbora zadarskog nadbiskupa, smatrajući, da se pri tome odrazila laička izbornost, protiv koje se kurija više od stoljeća i pô odlučno protivi. Pored toga papa, u tom istom pismu, osuđuje još i upotrebu grčkog jezika i ritusa u liturgiji u crkvama, koje pripadaju pod nadležnost zadarskog kaptola. U tom bez sumnje značajnom dokumentu, ali i nezapaženom od naših historičara, papa jasno i određeno kaže. »Cum igitur *in ecclesia vestra*, que sub obedientia sedis apostolice *perseuerans Grecorom hactenus et ritum seruauerit et linguam ...*« (T. Smičiklas, *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, II, Zagrabiae 1904, 289–290.) Dakle, jasno i nesumnjivo, u Zadru, u vrijeme pape Inocenta III. u rimokatoličkim crkvama molilo se i na grčkom jeziku. Inocent ne kazuje, da su ti grčki liturgisti bili u rascjepu s Rimom, nego se samo ljuti, što je u misi i ritus i jezik grčki. Stotinu i više godina poslije Grgura VII.! Koliki je i kakav je ova papina intervencija imala odjek u Zadru, teško je reći. Svakako je i to pridonijelo, da se ova stara upotreba grčkog jezika sve više smanjivala pored jakih središta latinske liturgije, koja je nesumnjivo već tada i u Zadru prevladavala, ma da je bilo i tu glagoljaša, kao i pristalica grčkog jezika. Da je i grčki jezik teško ustupao mjesto latinskom, kao što je to bilo i s glagoljicom, poslije tolikih zabrana u X. i XI. stoljeću, samo se po sebi može razumjeti, dosljedno i prihvatiti, ako se uzmu u obzir čvrste analogije s otpornošću hrvatskog glagolizma

kvi. Tako se ovo grčko evanđelje uistinu u Splitu pjevalo na određeni praznik. Prema tome, i u ovom ovako ispisanom grčkom evanđelju u latinskom evanđelistaru za vizantologa ima nesumnjivo određene draži kulturno-historijske suštine, ma i bez ijednog historijski navedenog podatka. Ali oni postoje i zrače posrednim putem govoreći dovoljno glasno, da ih čuje zdravo uho i sagleda zdravo oko.

Ne treba zaboraviti niti činjenicu, da Vizant ni njegova kultura nisu bili perhorescirani ni od najodanijeg pristalice nekompromisnog i netolerantnog protivnika tog istog Vizanta, Grgura VII., nadbiskupa Lovre, ranijeg biskupa na Osoru, kao ni trogirskog biskupa Ivana Orsinija.

u tim krajevima Dalmacije, u kojima i Zadar ima svoju zasebnu još, nažalost, nedovoljno ispitanu ulogu. Prema ovom Inocentovu interveniranju mišljenje biskupa A. Mahnića dobija svoje potvrde i nova osvjetljenja za čitav proces dugotrajnosti grčko-vizantijske tradicije, koja se u crkvi održavala kao u najsnažnijem konzervativnom uporištu, ili bolje, kao u čvrsto ukorijenjenom kulturnom naslijeđu, kojemu zabrane i s najviših mjesta nisu mogle djelovati smrtnosno. Proces nestajanja mogao je biti sasvim drukčiji nego što su to mogle pokazati zabrane.

Odličan poznavalac crkvene historije Zadra, kao i svih crkava, koje su se u Zadru uščuvale od najstarijih vremena, C. F. Bianchi zna da se u crkvici sv. Platona, koja je 1248. adaptirana za sakristiju nove dominikanske crkve, još u XVI. stoljeću vršila liturgija na grčkom jeziku (Isti, *Zara Cristiana*, vol. I, Zara 1877, 131). Nije bez značenja, da se upozori, da je upravo ovoj crkvi pripadao jedan vrlo lijepo izraden kalež, domaće izrade iz XVI. stoljeća, i to s velikim grčkim natpisom! Danas se čuva u riznici crkve sv. Šimuna u Zadru. (*Zlato i srebro Zadra. Katalog izložbe*, Zagreb 1951, 32, br. 82.)

Od sebe se nameće pitanje stvarne antipodnosti, koju predstavljaju Split i Zadar. Split u svome nastajanju, a Zadar u kontinuiranju starih kulturnih naslijeđa i njihovom postepenom iščezavanju. O tome u posebnoj raspravi.

Kult sv. Platona prenijet je u Dalmaciju, zapravo u Zadar iz Carigrada. Jednako kao i onaj sv. Dimitrija i sv. Donata. Sasvim pravilno ocjenjuje Bianchi starinu postojanja crkvice sv. Platona, kao veoma daleku i staru (»antichissima chiesa di s. Platone«), u kojoj su dominikanci poštujući tu tradiciju svake godine svečano 20. novembra pjevali na grčkom čitavu liturgiju (»... benchè nella sola festa di s. Platone, che in detta sagrestia solennemente celebravasi il dì 20 novembre d'ogni anno, forse perchè il culto di questo santo fu qui portato, ab antico da Constantinopoli ...« O. c. 131). D. Farlati (*Illyricum sacrum*, V [1775], 3) opisujući zadarske znamenitosti kaže još za sv. Platona: »Erat vetustissimum templum S. Platonis Monachi qui pro cultu sacrarum imaginum contra Iconomachos egregie decertavit ...«. Staru vizantijsku tradiciju još nesumnjivo potvrđuju mnogi sačuvani umjetnički predmeti, među ostalima ikone, krstovi vizantijske provenijencije i t. d. Sve to zajedno kazuje o Zadru, da je s velikim poštovanjem vjekovima čuvao i očuvao staru tradiciju. Bianchi isto tako kaže, da je i »chiesa della Madonna dell'Oliveto« (ili u dokumentima najprije zvana S. Maria de Raveris (1118), onda S. Maria ad Quercus (1200), a kasnije Ecclesia s. Mariae Olivarum) imala također grčki ritus i jezik. O ovim starinama dobro je zagledati u C. Cecchelli, *Catalogo delle cose d'arte e di antichità d'Italia, Zara*, Roma, s. a.

Ne treba pri ovom ispitivanju pustiti iz očiju još jedan refleks grčke tradicije i u sjevernijim dijelovima jugoslavenskih zemalja još u XII. stoljeću. Naime, kad je car Manojlo 1164. pošao s velikom vojskom preko Dunava na Madžare, on je pošao pravo na Bač, »metropolu Srijema«, gdje je zastao utaborivši se sa svojom vojskom. Kroničari ovog Manojlovog ratnog pohoda znaju, da je car svuda bio svečano dočekivan, ne samo od naroda, nego i od svećenstva, svečano odjevenog, s evanđeljima u ruci i pjevanjem *grčkih* pjesama (F. Šišić, *Poviest Hrvata za kraljeva iz doma Arpadovića*, I. Zagreb 1944, 87.)

[57] O. c., 61.

Lovro, na primjer, se ne ustručava, da u Antiohiju pošalje svoga majstora da izuči antiohijsku umjetnost, »ad discendum fabrilia opera auri«. Nije bez značenja, da je to bilo upravo u vrijeme, kad se u Splitu našao »Adam quidam Parisiensis«, koji je bio inače »optime in artibus elimatus«. Taj je zastao u Splitu, gdje je ostavio duboka traga u oficijama i pjevanjima u čast splitskog zaštitnika sv. Dujma, onda, kad je polazio »Athenas ad Grecorum studia«.[58]

Sve ovo uvjerljivo govori, da crkveni rascjep nije suvremenicima u to prvo doba bio toliko strašan, kao što će se on jednoj i drugoj strani prikazivati mnogo kasnije, napose poslije osnivanja Latinskog carstva. Dovoljno je podsjetiti na splitskog nadbiskupa Rajnerija, u vrijeme cara Manojla, za koga inače kaže Toma, arhiđakon splitski, da je »inclite memorie«, i da je pošao »ad imperialem curiam« zajedno s nekolicinom splitskih patricija, o čemu opširnije izvještava splitski kroničar, kao da je bio prisutan toj posjeti. »Ingressusque ad Emanuhelem imperatorem, ipsumque ex parte suorum ciuium multum reuerenter salutans, ualde honorifice ab imperatore susceptus est; et quamdiu ibi mansit, satis uenerabiliter impensis ex curia affluenter procuratus est. Cum autem redeundi licentiam a principe postulasset, donauit ei munera pretiosa satis et non pauca. Sicque ad ecclesiam suam gaudens et locuples est reuersus.«[59]

Može li biti sumnje, da se o takvom vizantijskom caru nije u Splitu od takvog odanog podanika nadbiskupa u starodrevnoj katedrali s oduševljenjem molilo i pjevalo i na Božić i na Uskrs, u prisutnosti tog istog nadbiskupa? Čini se, da je upravo sa samim Rajnerijem, s njegovim ubistvom u glagoljaškim Poljicima, 1180., prestalo i iskazivanje počasti vizantijskom caru u katedrali, u kojoj su se takve molitve pjevale i ponavljale nesumnjivo od Ivana Ravenjanina kroz sva ona vremena i situacije, kad je vizantijski car i nad tim gradom bio suveren ili je prenosio tu vlast bilo na hrvatskog kralja ili mletačkog dužda.

[58] Thomas archidiaconus, *Historia Salonitana*, Ed. Fr. Rački, MSLM, vol. XXVII, Zagrabiae 1894, 48.
[59] Thomas archidiaconus, o. c., 73.

SUMMARY

THE UNUSED CATEGORY OF DALMATIAN HISTORICAL SOURCES FROM THE 8th TO THE 12th CENTURIES

In the course of his foremost palaeographic investigations having for the aim the determination of morphological changes in the process of development of Latin minuscules that were in use in Dalmatia, Professor Viktor Novak had noted very important historical elements, which might be useful in the solution of a number of obscure and contradictory questions in the domain of Byzantine and Croatian history. By an analysis of texts preserved either in their whole or in fragmentary form, the author was able to note that manifestly liturgical manuscripts contained data reflecting the relations between State and Church. Indeed, we are concerned not with marginal notes of pious readers of these texts, but with the constituents of definite prayers.

As in Antiquity, every more important and solemn act of State was accompanied by religious ceremonies as soon as Christianity had become the established Faith. As once in the Western Roman Empire sacrifices used to be made in honour of the personality of the Emperor, so devout supplications were made under mediaeval rulers in the Eastern Roman Empire as well as in all those Christian States that were founded on the ruins of the Western Roman Empire.

Individual kinds of prayers in various sacramentaries, missals and other liturgical and most especially gospel-books contain the names of popes, archbishops, bishops, abbots, abbesses, emperors and kings, and even other high dignitaries of State or Town. What is of great importance in these sacramentaries and missals is the parts of the Liturgy or Mass that are contained in the Canon, the diptychs containing the names of living and dead personalities deserving for a church or monastery (pro vivis et mortuis), and finally the prayers contained in the Masses dedicated to the then rulers (pro imperatore or pro rege). A

separate category of such prayers is represented by *Exsultets* and *Laudes* or *Acclamationes*, which might likewise reflect elements of an historical reality.

There existed diptychs also in Dalmatia, where they were used not only in everday life but also in church, as we are informed by literary sources. It is regrettable that no original text should have been preserved, which is quite understandable in view of the fact that this kind of sources is rare both in Byzantium and in the West. The material of which diptychs were made was not resistant, and it could hardly have been preserved through the centuries.

Besides reading from a diptych, after the prayer *Te igitur* there were being mentioned in the Canon the names of high dignitaries of both Church and State. Sometimes the list was anonymous, reading –N– or –HH.–, in which place was then pronounced the name of the person that happened to be the ruling authority at the time. Such a precious piece of information is to be found in the Canon Missale Plenum MR 166 from the 11th century, but it is regrettable that it should have been destroyed in part in the palimpsest that was made in the same place upon the death of the person that had been registered in the Canon at the time the manuscript was made. The same thing occurred in the Missa pro imperatore, which was transformed into a Missa pro rege, where also by means of an abbreviation was designated the name of King Emmery, who ruled over Hungary and Croatia at the close of the 12th and the beginning of the 13th century.

By far more interesting and noteworthy are the data supplied by two Dalmatian gospel-books which come from the towns of Osor and Zadar respectively, i. e. the *Evangeliarium Absarense* and the *Evangeliarium Večenegae*. Both these manuscripts contain the neumatized *Exsultet* or Easter Hymn, which is sung during the service of candle benediction on Holy Saturday. Also the *Exsultet* contains the closing prayers for both the Church and the secular authorities. Of the same kind are also the mentioned *Exsultets*.

It is an established fact that the Osor manuscript dates back to 1081 or 1082, while the *Evangeliarium Večenegae* must have originated in 1096 or a year or two earlier. The prayer in the Osor manuscript mentions besides the Pope, the Bishop, St. Nicholas' congregation and his abbot also the *Emperor* and the *King*, that is to say two distinct personages, Professor Novak has established that this prayer relates to the Byzantine Emperor Alexius I Comnenus and the Croatian King Zvonimir. Contrariwise, in the Exsultet of Zadar, in addition to other personages, only the Emperor is mentioned. Thus in Professor Novak's interpretation both these manuscripts clearly reflect the political-historical situation in regard to relationships between the Croatian ruler and the Byzantine Empire, i. e. between Byzantium and the Dalmatian towns, at a time when the Emperor of Byzantium again ruled supreme over that province. Thus these two data reflect yet more clearly the one-time relations between Byzantium and Croatia.

Professor Novak likewise dwells upon the question of prayers in Catholic churches during the rule of Byzantine emperors also after the definitive separation of the Eastern from the Western Church, which likewise clarifies the power of Byzantine rule in Dalmatia in the time of the most ardent reformatory efforts expended on the part of Gregory VII and his immediate successors.

Particular attention is paid to hymns of praise sung in church in honour of the ecclesiastical and secular representatives of the authorities. They are the *Laudes* or *Acclamationes*. It has been established that this custom had been taken over from the early Christian times and left in legacy by Byzantine tradition to Dalmatia, where it persisted throughout the Middle Ages up to the fall of Venice (1797) and then of Austria (1918). The *Laudes Dalmaticae* may likewise be utilized as a reliable source of information for evaluating certain political situations and solving the question of who was the ruler of Dalmatia – whether it was the Croatian Kings, Byzantium or Venice, or whether maybe the supreme State authority was regulated among them by mutual agreement in certain circumstances. This was the situation from the 9th century up to the end of Byzantine rule in Dalmatia (1180). The *Laudes* in the *Evangeliarium Jaderense*, which today is kept in Germany, make mention of the exclusive rule of the Croato-Hungarian King Koloman over the Dalmatian towns from 1105 until his death in 1116. The *Laudes* in question will have been written in 1114, and they are connected with this wonderful Beneventan manuscript, which draws its origin from the scriptorium of St. Krševan Monastery at Zadar. According to Professor Novak, also the Croatian adherents of the glagoljica script possessed their *Laudes* in Old Slavic, having taken them over from Greek rituals.

By comparing the data obtained through a critical analysis of the *Canons*, *Exsultets* and *Laudes*, it is possible to establish on the basis of relationships between the Church and the secular authorities certain reflections of an historical reality in given periods of time. Thus in the Osor *Exsultet*, (1081–1082) we find mentioned both the Emperor (imperator) and the King (rex), in the Zadar *Exsultet* (1095-1096) the Emperor (imperator) and the Zadar *prior*, while in the *Laudes* of Koloman apart from the King's name and that of the *comes Cledinus* no mention at all is made of the King of Byzantium.

Finally, Professor Novak analysed the Greek Gospel of John, which was transcribed into the *Evangeliarium Spalatense* at the close of the 8th century at Split, using, however, Latin semi-uncials. It should be pointed out that at Split as elsewhere in Dalmatia – particularly at Zadar – the prevalent custom at Easter was that the Gospel of John was sung in Greek in the Latin Liturgy. The transcription of the text is a phonetic one, and it constitutes an invaluable philological datum informing us in a most reliable manner as to how the Greek language was pronounced by a Latin in the 8th century. Although this Greek text written in phonetic transcription at Split contains no historical in-

formation, it reflects nevertheless close relationships between Dalmatia and Byzantium. Byzantologists and cultural historians will find in this document invaluable information in respect to the knowledge of Greek at Split in the latter half of the 8th century. The town of Zadar was yet more strongly connected with this great and powerful tradition in the domain of religion. In this respect it is in contrast with Split, which town became an ecclesiastical metropolis and carrier of Latinism as late as the 8th century. The reprimand of Pope Innocent III addressed in 1198 to the Zadar cathedral chapter for its not yet having done away with the Greek language in that town and the Greek rituals observed in its churches, is an authoritative indication of the mentioned state of affairs – »Cum igitur *in ecclesia vestra* (i. e. at Zadar and in other churches of this diocese), que sub obedientia sedis apostolicae perseverans *Grecorum hactenus et ritum servaverit et linguam* ...«, and that eighteen years after the last year of Byzantine rule in Dalmatia.

From these sources of Byzantine-Croatian relations the Croatian historian will be in a position to learn that in this time – most particularly in the 11th and 12th centuries – the schism could not have taken such deep roots as later centuries were to show, despite the extraordinary efforts at reformation expended on the part of Archishop Lovro of Split and Bishop Ivan Orsini of Trogir. These hitherto neglected sources – touching upon and explaining in places the Byzantine-Latin-Slavic symbiosis – may still prove useful to the Byzantologist and the Croatian historian.